ئابدۇلجېلىل تۇران كۇتۇپخانىسى
مكتبة عبدالجليل توران
Abdulcelil Turan Kütüphanesi
www.uyghurweb.net

امیر علی شیر نوائی

3.I.1501 _ 9.II.1441

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

I

تورکستان تورك ملی مفکوره‌سی وه علی شیر نوائی

ملی کوره‌ش وه کوروشمزنک تأریخی نیگیزینی ملی ادبیاتمزدا قیدیرارکه‌ن توغروچا احمدیسوی وه اونک قوردیغی ملی تصوف مکتبنه یاناشمامز (بو حقدا «یاش تورکستان»نک ۹۴، ۹۵ وه ۹۸نچی سانلارینا مراجعت ایتیلسین) معناسز بولماغانی کبی بو قیدیرما دا علی شیر نوائی‌که آیریچا بر یر آیرمامز دا سببسز ایمه‌سدر. ملی حرثمز، باشقاچاراق بر شکلده بولسا دا، بوکونگیسنده‌ن کوب ده یه‌گیل بولماغان بر تهلکه قارشیسندا تورغان بر چاغدا ملی کوره‌ش بایراغینی کوته‌ریب اورتاغا چیققان، ملی تیل وه تورموشمزنی تهلکه‌ده‌ن قورتارغان متفکر بویوك تورك شیخی احمد یسوی بولسا، اوگا تولوق فورمینی بیریب موفقیت تاجینی کیدیریب کیتکه‌ن ده علی شیرنوائی در.

علی شیرنوائی‌نک ملی تورموش وه تأریخمزده‌گی اورنینی بر درجه‌که قادار غنا دا آیدین کوره بیلمه‌مز اوچون ملی مفکوره‌مز، تورموشمز، ادبیاتمزنک اوگا قادار کیچیرگه‌نله‌رینی قیسقاغنا بولسا دا ایسله‌ب اوتوشمز کیره‌ك.

***

تورکستاندا تورکله‌ر اسلامیته‌ده‌ن ایلگه‌ری ده اولدوقچا اوزون چیککه‌ن پارلاق بر مدنی تورموش یاشامشلاردر. او دوره تورموشی باشدان باشا ملی روح وه ملی رنگده اولمشدر.

ت. یوژه‌ف اسملی بر عالم ۱۹۰۳ ده ماجار آقاده‌میسنده اوقوغان بر معروضه‌سندا «تورکله‌رده یازینک استعمالی وه ادبیاتک مختلف ادبیاته آیریلیب ایشله‌نمه‌سی نسبتاً یاقینلاردا انکشاف ایتمش برشی ده‌گل، بلك ایگ اسکی زمانلارا قادار ارجاع ایدیله بیله‌جه‌ك بر منشائی حائز اولدیغی کافی درجه‌ده معلوم برکیفیتدر. ایشته بو ایگ اسکی اثرله‌ره گه‌لینجه تمامیله اعتماده شایان تأریخی منبعلارا مستنداً بیلیورز، که بویوك بر قومی وه لسانی زمره‌نک مفرد شعبه‌سی اولان

اويغور قومى، كه اوكچەدەن تيانشان داغلارينك شمال وه شمال‌شرقى جهتلەرندە، سوكرادان جنوب طرفلارندا اسكان ايتمشدر، داها ميلاد عيسى‌دان ۲ عصر اول يازى‌يى بيليور وه قوللانيوردى. ميلاددان سوكرا بيشنچى عصردا ايسه زنكين، پارلاق بر ادبياته مالك بولونيوردى. داها بو اسكى زمانلاردا بونلارك منظومه وه شعرلەرى موجود اولديغى كبى خانلارينك سرايلارندا هەر يل وقوعاتينى وه خانك اجرا آتينى ضبط وقيده مأمور وقعه نويسلەر بولونديغى‌حقندا موثوق معلوماتمز واردر.»(۱) ديەدر.

عينى تيكشيروچى يانغ-ته اسملى بر چينلى سياحتك تا اونونچى عصردا اويغور ايلنده آنچا باى عمومى كتبخانەلەر كوركەنلكينى نقل‌ايتەدر.

محمود كاشغارى‌نك «ديوان لغات الترك»نده وه باشقا يىرلەردە اوچراتيلاتورغان آيريم نمونەلەر اسلاميتەدەن اولكى دور ادبياتمزنك كوب دفعەلار ادعا ايتيلديكى كبى شفاهى، خلق ادبياتندان‌غنا عبارت بولماغانلغينى آچيق كورسەتمەكدەدر. ملى تأريخمزنك او دورى سوك اثرلەرندەن برى سانالووى لازم كيلكەن «قوداتقو بيليك» أوزى بو جهتنى هيچ بر تورلو شبهەكه يول قالديرماسلق برشكلدە قطعيتله اثبات ايتمەكدەدر. بر ادبى اثر بولماقدان زيادە اجتماعى فلسفه، دولت نظريەسى ادبياتى قاتارينا قويولووى لازم كيلكەن بو اثر نه تەخنيكى توزولوشى وه نەدە فكرى قورولوشى اعتباريله بر ادبياتنك باشلانغيچ دورەسى اثرى بولماغانلغينى آچيق كورسەتمەكدەدر. او هەر جهتدەن اوزون دورلەر ياشامش وه تكامل صفحه‌لارى كيچيرمش بر فكرى ادبى تورموشنككنه ياراتا بيلەجەكى بر اثردر.

ملى ادبى تورموشمزدا بو دورنك بلاواسطه دوامندان عبارت بولوب، بريا كليشلق اولاراق سوكرادان «چاغاتاى ادبياتى»آتى‌بيريلكەن دورەنك باشلانيشى وه آلديغى فكرى استقامت ده بونداى بر اوزون فكرى حيات دورەسينك كيچمش بولونماسينى ايجاب ايتديرمەكدەدر.

---

(۱) «ملى تتبعلر مجموعەسى» جلد II سان ٤، ص ۸۳

ئەۋلاد گۆرۈپپىسى
www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ملی تأریخمزنگ اسلامیتدەن اولگی دورەلەرینە برکوز سالساق، ملی اجتماعی قورولوشیمزنگ ایستەر تشکیلاتدا، ایستەر اجتماعی وە فردی حیاتدا، ایستەر دە اعتقادات وە عرف-عادات‌دا تام معناسندا أوز بولغانلیغینی وە توغرو ملی یولدان یوروگەنلیگینی کورەمز. او زمان یالغز تورموشنگ تیشقی جهتلەری‌گنە ایمەس، حتی معنویات، تفکر طرزندە بو ملیلك ایزلەری دها کیسکین ایدی. بو خصوصیت کیگ خلق قاتلامندان آلمش خاندان سرایلارینا بارغونچا بوتون خلق قاتلام-لا-ینی تیکیس اوراب آلغان ایدی.

«ای تورك ملتی! اگر چینە کیتەرسەڭ أولەجەکسگ. او توکی اورمانندا قالیرسەڭ، او ییردە نە بایلق، نە احتشام وە نەدە تورلو-تورلو قایغیلار باردر. مەنگو برحکومتنی بو ییردە محافظەایتەبیلەجەکسگ» دیب تورك خلقینا مراجعت ایتب، اونی ملی تو‌پراغینا باغلاماقچی بولغان گول تەکین آبدەلەری یازیلارندان آلمش «قوداتقو بیلیك» کە قادار بوتون سرای آثاری او زمانغی تورك سرایلارندا تام معناسیلە ملی روح حکم سورمەکدە بولغانلغینی آچیق کورسەتمەکدەدر.

محمود کاشغاری اثری تورکستان سرای وە ادبیاتندا حاکم بو ملی رنگ وە روحنگ اسلامیتدەن سوڭ دا اوزون‌غنا بر مدت هیچ بر تأثیرگە یول بیرمەی أوز یولندا دوام ایتدیگینی آچیق کورسەتمەکدەدر. حتی بو دوردە تورك کولتوری، تورکنگ توشونوش طرزی، تورك تیلی وە ادبیاتی اطراف محیطنداغی یات نسل خلقلارغا دا کوب گنە تأثیر ایتمەکدە ایدی.

۱۰۶۹نچی یلی کاشغاردا حاضرلانب حکمدار بوغرا خانغا تقدیم ایتیلگەن «قوداتقو بیلیك» تورك اجتماعی تورموشینی تحلیل ایتمەکدە تورك دولت وە دولتچیلگی عمدەلەرینی اوگرەتمەکدەدر. او حکمداردان مأمورلارغاچا دولت ادارەسی ایلە علاقەدارکشیلەرنگ حائز بولونماسی لازم کیلگەن صفتلەر وە معاملەلەرندە تایاناجاقلاری عمدەلەرنی آچیق کورسەتب بیریشکە اورونادر. اجتماعی قورولوش، خلق قاتلاملاری کبی

اجتماعی مسئله‌لرنی تحلیل ایتیشکه اوروتغان مؤلف جماعت وه دولت تورموشندا کیره‌کلی اجتماعی اخلاق عمده‌لرینی کورسه‌تب أوتوشنی‌ده اونوتمایدر. «قوداتقو بیلیك»نگ مهم وصفلارندان بری أوزینگ چین معناسندا تورك روحندان توغما تورك تفکری اثری بولغانلغیدر. او تورك روحندان توغما تورك اجتماعی، سیاسی، أداری کوروشینی تمثیل ایتمه‌کده‌در. او زماندا ملی تورموشمزغا نفوذ ایتب کیله‌یاتقان یاتلق تاثیری ایزینی ده کوروب اوکا قارشی وضعیت آلونی دا اونوتمادی.

بزچه «قوداتقو بیلیك»نگ ایگ بویوك وصفی وه قیمتی أوزینگ ایسته‌ر تیلی، ایسته‌ر ده فکری قورولوشی اعتباریله بر ادبیاتنگ باشلانغیچ دوره‌سی اثری بولماغانلیغینی، تیرسینچه عصرلارچا یاشاب تورلو تکامل دوره‌لری کیچیریب کیله‌یاتقان منکشف بر ملی تورموش وه ایشله‌نمش بای بر ادبیات آثارینی تمثیل ایته‌بیله‌جه‌ك ابر ماهیتده بولغانلغینی آچیق کورسه‌تب توروویدر.

«قوداتقو بیلیك» وه اونگ مؤلفی یوسف حاجب خاص‌نگ ملی تأریخمزده‌گی موقعی دا طبیعی «قوداتقو بیلیك»دان تارقالب اطرافنی یاریتماقدا بولغان ملی روح ایشیغینگ اهمیتی ایله متناسب اولاجاقدر. ملی روح وه ملی تفکرنگ تمثالی دیمه‌ك بولغان بو اثر او زمان کاشغاردا حکمدارلیق قیلایاتقان بوغرا خانغا تقدیم ایتیلگه‌ن ایدی. بو مهم اثرنگ قمتینی کوره بیلگه‌ن وه اونی کوره‌بیله‌جه‌ك قادار ملی روحه ایگه بولغان خان دا درحال مؤلفنی أوزینه وزیر خاص ایتب آلدی. بو حادثه اوزمان تورکستان تورك سرایلارنداغی ملی روحنی کورسه‌ته‌در.

تا ایسکی زمانلاردان بیری تورکستان تورك سرایلاری ملی معنوی تورموشنگ مرکزی سانالار ایدی. ملی تفکر، ملی صنعت‌نگ انکشاف وه ترقیسنه ایگ کوب خدمت ایتوچی ده شو سرایلار ایدی. بایرام، توی، تعزیه وه باشقا مناسبتله‌رله سرایلاردا بویوك مراسمله‌ر یاسالار، تورلو هنر اهلی او جمله‌ده‌ن شاعر وه صنعتکارلارغا أوز به‌جه‌ریکله‌رینی کورسه‌تو امکانی بیریله‌ر، بونډای مراسمله‌ر اوچون هه‌ر زمان کوب

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولیازمىلار ئامبىرى

گنه اولدەن حاضرلقلار کورولەر ایدی. بو حاضرلق دوورەسی وە مراسم اثناسنداغی چیقیملار بوتونسی صنعت یولنداغی مصارف دیمەك ایدی. سرایلاردا بیلگی وە صنعت انکشافی اوچون دائمی بر ایمتیلیش بار ایدی. بو صورتله یاراتیلغان صنعت دە هەر نەرسەدەن اول هەم روحی-مفهومی هەم دە شکلی اعتباریله چین ملی ایدی.

دنیادا امثالنه آز اوچرا لاجاق بای‌خلق‌ادبیاتمز ایسەکیگ تورکستان تورك خلق قاتلامنداغی ملی روح وە ملی رنگنی کورسەتەدر. بو خلقنگ روحی خصوصیتینی کورسەتمەك اوچون ایسکی عرب قوماندانی قتیبه ابن مسلمدەن نقلاً «بر تورك باغلی بر توابەدەن آرتیق وطنی اوچون ایگلەر» دیگەن قضیەنی سویلەرلەر.

*_*_*

اسلامیتگەچە عرب تیلی، عرب حرثی اولدوقچا چیکلەنگەن بر بر وضعیتدە ایدی. اسلام دینی چیقو بیلەن عرب حرثی وە عرب تیلی اوچون دە قورتولوش وە انکشاف یولی آچیلغان بولدی. تیزگنه أوز باشینی قورتاریب، انکشاف یولینی چیزیب آلابیلگەن عرب تیلی وە حرثی أوز تأثیرینی اطرافغا یایودا دا کیچیکمەدی. أوز تیل وە حرث-لەرینە دە بر دینی قدسیت خرقەسینی کیتونی یاخشی بیلگەن اوستا عرب قوماندان وە متفکرلەری محیطی اعتباریله عربلق مرکزینه یاقین، عرقی وە حرثی وضعیتلەری اعتباریله تمثیلی ممکن بولغان بعضی بر خلقلارنی نسبتاً قیسقا برزمان‌ایچندە أوز تیللەرینی، ملی أوزلکلەرینی‌اونوتدورونچایا قادار تمثیل ایتب اولگوردیلار. فقط ملی مرکزلەرندەن اوزاقلاشیب ایران، توران کبی ملی بەلگی معین شکلینی آلمش، فکری وە مادی تورموشی چەرچیوەسی چیزیلمش خلقلار ایچنه کیلب ایریشکونچه اسلام دینی بیلەن عرب حرثی آراسنداغی آیرما مسئلەسی دە آنچلغنا آیدینلا-شیب قالدی. تیزگنه حقیقی مسلمان بولوب آلغان بو خلقلار عربلاشماسلق اوچون شدتلی کورەشلەر یوروتدیلەر.

بو طرفدان داها اول عربلق تأثیرینه معروض قالغان خلق

فارسلار ایدی. اونلار أوز قورونمالاری اوچون ایگ موافق چاره اولاراق قبول ایتدیکله‌ری اسلام دینینی ملیله‌شترمه‌ك، اونی أوز ملی تورموش، ملی تفکرله‌رینه اویغون بر شکلگه کیریتب عربلق مسئله‌سنده‌ن اوزاقلاشترما یولینی توشوندیله‌ر. بو پلانی تیزگنه ایشکه آشیرا بیلگه‌ن فارسلق کوب اوزاقلاماسدان اسلامی کسوه‌گه کیرگه‌ن بر فارسلق جریانی توغدوردی وه اونی قومشولارینا تطبیق ایته باشلادی. بز تورکله‌ر اوچون اصل قورقولو دوره مه‌نه بونگله باشلادی... عربلق تمثیلکار بر حرث اولاراق تورکله‌رده‌ن یالغز عرب مرکزله‌رینه هجرت ایتکه‌ن کیچیك برکتله‌نی گنه قازانابیلگه‌ن ایدی. بونگ خارجنده علما قاتلامی عربچانی علم تیلی ایتب قبول ایتب اثرله‌رینی عربچا یازغانلار ایدی. او دهاکیگ مقیاسدا بر حرثی تهلکه بولو اوچون تورکستان تورك محیطندان مادتاً وه معناً آنچاغنا اوزاق ایدی. آرادا بو تأثیرگه توسوقلق ایته‌بیله‌جه‌ك کوبگنه طبیعی وه اجتماعی مانعه‌لار بار ایدی. یوقاریدا اشاره ایتدیگمز اسلامیتنی قبول ایتکه‌نده‌ن سوڭ دا تورکستان تورکله‌ری ادبیاتندا ملیلك ایزینگ کوبگنه دوام ایتکه‌نی، بو جهت گه‌وشه‌ر ـ گه‌وشه‌مه‌س ملی آقیمنگ اورتاغا چیقووی دا شو طبیعی وه اجتماعی عامللەرله ایضاح ایتیله آلاجاقدر. فقط یه‌گی باشلاغان اسلامی کسوه‌گه کیرگه‌ن فارسلق جریانی ملی تورموشمزدا اولدوقچا قیزغین تولقونلار یاراتقان بر دوره بولوب چیقدی. یوسف حاجبنگ اشاره ایتدیکی، احمدیسوینگ کوره‌ش بایراغی کوته‌ریب قارشی کیچدیگی تهلکه مه‌نه شو تمثیلکار فارسلق تهلکه‌سیدر.

اورتاق اسلام مدنیتی دوره‌سنده بصره، بغداد وه باشقا علم مرکزله‌رینه کیتب حتی اوز یورتمزدا اوتوروب علمی، فلسفی بویوك اثرله‌ر یاراتقان تورکستان تورك فکر وه بیلیم ایرله‌ری بوکون بیله عرب علماسی، عرب متفکرله‌ری دیه آتیلادرلار. فارس فکر ادبیاتینی یاراتشقان بویوك تورك قابلیتله‌ری ایسه بوکون بیله عجم ساناڵادرلار. بو اسلامی مدنیت دوره‌سنده‌گی علم وه فکر ادبیاتی آثاری دقتله تیکشیریلسه،

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اونگ یاراتیلیشندا ایگ بویوك حصه بز تورکله‌رگه توشکه‌نی آچیق کورونگه‌نی حالدا بوکونکی دنیا تأریخ ادبیاتندا بز تورکله‌رگه کوپنچه «باربارلق» اورنی آیریلغان. حتی بزنگ خلق بو مدنی آثارنی یاراتب، یورگه‌ن چاغلاردا انسان ایتی یه‌جه‌ك قادار وحشت ایچنده بولغانلار دا بوکون بزگه «مدنی تربیه بیروچیلك» ادعاسینی آلغا سوروگه قادار باردیلار. طبیعی بو یاگلیش وه حقسز حکمنگ گناهی ایگ اول أوز بوینومزغا توشادر. تورموشدا بولغانی کبی تأریخده ده أوز حقینی طلب ایتب، او یولدا کوره‌ش یوروتوب آلماغان، اونی مدافعه ایتمه‌گه‌ن بز خلق، حقی بولسا دا باشقا تورلو حکمنی کوته آلمایدر. بو حکم یالنغز یاتلار طرفندان بیریلب گنه قالمادی؛ حتی سوك زمانلارغاچا قسماً أوزیمز ده بوندای حکمله‌رگه قوشولوب کیلدیك.

اسلام مدنیتی پارلاق دوره‌سینگ فلسفی ادبیات ذروه‌سینی تشکیل ایتکه‌ن «فارابی — ابن‌سینا — ابن رشد» اوچ کوشه‌سینگ ایکیسی — فارابی، ابن سینا خالص — مخلص تورکستانلی تورکله‌ر ایدی. او مدنیت دوره‌سی علم وه فکر ادبیاتی بوتون تارماقلارینی قیدیرساق، کوب ساحه‌لارنگ باش شخصیتله‌ری تورکله‌ر — تورکستانلیلار بولغانینی کوره‌مز. حتی عرب لسانیاتی اوچون «واضع لسان» عنوانینی قازاناجاق قیمتده لسانیاتچیلار بیرگه‌ن تورکلك فارس تصوف ادبیاتینگ ایگ گزیده شخصیتله‌رینی بیرمشدر.

اسلامی دولت جامعه‌سندا تورکله‌ر تیزگنه عسکری وه سیاسی یولباشچیلقنی قولغا آلب کیتدیله‌ر. لکن بو صورتله باشلاغان تورك سرایلاری ایسکی تورك سرایی وصفینی به‌نیمسه‌ب أوستله‌رینه توشکه‌ن ملی وظیفه‌نی کوره آلمادیلار، توغرو ملی یولدان کیتو اورنندا یات — فارسلق تأثیری آستینا توشوب قالدیلار. بو فارسلق تأثیری کیتدیکچه أوسوب باریب تورك سرایلارندان ملی روح، ملی عنعنه، ملی حرث عنصرلارینی بوتونله‌ی اوزاقلاشترا بیلدی. أوزله‌رینی فارس خاندانلارینا اولاشترماق اوچون سوگسز زحمتله‌رگه قاتلانغان تورك غه‌زنه‌لیله‌ر

خاندانینڭ فعالیتی، اونلارنڭ سرایندا حاکم احوال روحیه اوزمانغی تورك سرایلاری اوچون پارلاق بر مثالدر. تورك خلقینڭ غیرتی، همتی، بەجەریگی بیلەن قورولغان بو سرای یوز دە یوز فارس حرثنه خدمت ایتمه‌کده، تورك خلقی خزینەسی ثروتینی فارس ادبیاتی شاه اثرینی یاراتماق اوچون صرف ایتمه‌کده ایدی.

دها شرقدان تازه تورك محیطندان کیلگەن سەلجوقلولار دا تیزگنه عینی عاقبتگه معروض قالدیلار. سرایلاری تماميله فارسلاشدی. حتی رسمی تیل اولاراق فارسیچانی قبول ایتو درجەسینه کیتدیلەر. غەزنەلی سلطان محمود فردوسیغا تورك خزینەسی آلتونلارینی بیریب «شاهنامه»نی یازدیرغان ایکەن، سەلجوقلو ملك شاه ایرانلی وزیری نظام الملکه سیاستنامەنی یازدیردی. غایتده قاراقتەرایستیك بر تصادف در، که سەلجوقلو ملك شاه سیاستنامەنی یازدیردیغی چاغلاردا تورکستان-نڭ شرقندا بوغرا خان یوسف حاجبغا «قوداتقو بیلیك»نی یازدیر-ماقدا ایدی. «قوداتقو بیلیك» تورکلك روحینی، فکرینی جانلاندیرسا، سیاستنامەدەن فارسلق روحی یاغماقدا ایدی. سیاستنامه ایسکی ایران دولتچیلگی روحینی تیریلتمه‌کچی، بر تورك خاندانی قولیله فارس سلطنتی روحینی یاراتماقچی ایدی.

تورکستاندا خوارزم مشاهلیلار دورنده ده عینی فارسلاشقانلق احوال روحیەسی حکم سوردی. نهایت تازه تورك محیطینڭ ایچ طرفلاردان کیلگەن چیگیزلیلەر ملی استقامتده بر أوزگەریش تولقونی کیترگەن کبی بولدیلار. فقط بو تولقون تورك سرایلارندا، یوکسەك طبقه محیطندا اولدوقچا دەرین کوك آتقان یاتلق تأثیرینی قولاتو اوچون یتەرلك بولوب چیقمادی. یاواش یاواش چیگزلیلەر سراییدا شو زهرلی یاتلق تأثیری آستینا کیردی. بوڭا رغماً چیگزلیلەرنڭ کیتردیکی تولقونڭ اونی تعقیب ایتکەن جدی أوزگەریش مقدمەسی بولغانلغینیدا انکار ایتب بولمایدر.

سەلجوقلولار دوری اوزونی غرب تورکلگی سرایندا حکم سور-

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولليازمىلار ئامبىرى

گەن فارسلق تأثیری سەلجوقلولار چوکوب یېرینه عثمانلیلار کیلگەندە بر أوزگەریش کورونگەندیك بولسا دا ، تیزدەن بو ایزدە یوقالیب عثمانلی سرایلاری‌دا عینی یاتلق روحی تأثیری آستینا توشوب قالدی.

بو صورتله ملی محیطنگ یوکسەك قاتلامی ، ملی ثروتنگ ایگ کوب توپلانغان یېری — سرایلار طرفندان اهمال ایتیلگەن ، حتی قسماً رسمی تیل اولاراق قوللانودان چیقاریلیب کیگ خلق کتلەسینگ سویلەشمە تیلی درجەسینە توشورولوب قویولغان تیل ، ادبیات طبیعیتله رونقینی یوقالتدی ، انکشافدەن قالدی.

ملی تیلی ، ملی صنعتی بونگله ملی توشونچه وە ذوقی اهمال ایتیلگەن خلق ایسه بوگا قارشی لاقید قالامامش وە ملی أوزلگینی اویلاب قایغوروچی کشیلەر چیقارمشدر. تورك تیلی ، تورك ذوقی وە تورك حرثینی قورو یولندا ایلك قول شیماریب اورتاغا چیقوچی کشی بویوك تورك شیخی احمد یسوی‌در. تورکستان تورك ملی محیطینی یاتلاشماق تهلکەسندەن قورو یولندا ایلك آدیمنی آتب ، ملی چیغیرنی آچو شرفی بو بویوك تورکستان شیخینگ حقیدر. تهلکه آندا وظیفەسینی موفقیتله أوتەگەن احمد یسوی ملی تصوف مکتبی عصرلار اوزونی دوام ایتب ، أوز وظیفەسینی أوتەب کیلمەکدەدر. بو قاداریله ملی حرث وە ملی ادبیات یاتلاشماق تهلکە-سندەن قورتولغان بولماقله برابر ملی تیل وە ملی حرثنگ کوچلونیگیزی تأمین ایتیلب ، انکشاف یولی کیگ معناسندا آچیلغان بولالماس ایدی. بونگ اوچون دە تورلو جهتدەن معین شرائطنگ حاضرلانووی کیرەك ایدی ، کە بو دا بویوك تیمورله باشلاغان چین ملی دوردە یارانمشدر.

تورك تیلی ، تورك حرثی یاتلاشماق تهلکەسی آستینا توشه باشلاغان آنداياق بو تیل وە حرثنگ آنا یورتی تورکستاندا اونی قوروماق قایغوسی‌دا باشلانمشدر. «قوداتقو بیلیك» یاراتیلدیغی زمان اونگ تمثیل ایتدیکی چین ملی مفکوره حقندا تورك دنیاسینك هیچ بر یېرندە آنیقلانغان بر تصور دە یوق ایدی. محمود کاشغاری «دیوان لغات الترك»ینی یازدیغی زمان تورك تیلچیلگی ، تورك حرثچیلگی بیلەن اوغراشقان قای یېردە

كيميمز بار أيدي؟ احمديسوى ملى مجادلەسينى باشلاب، اونى موفقيتله تاجلانديرديغى زماندا وضعيت كوب باشقا تورلو ايمەس ايدى. توركستان تورك سرايى وزيرى نوائى تورك سراى ادبياتينا «تورك اولوسى» تعبيرينى قايتادان كيريتب، تورك تيلى وه تورك حرثينى علمى وه اجتماعى اساسلاردا مدافعه ايتب، فكرى، بديعى مفهومده اونى كوتەريش اوچون اوروونديغى زماندا عثمانلى سرايلارندا فارس بولماغانلغى آكلاشيليب قالغان بر شاعرنى تحقير ايتوگه كيتەجەك قادار بر ياتلاشقان احوال روحيه حكم سورمه كده ايدى. آذرى توركچەسنده قيمتلى اثرلەريارااتقان بويوك تورك شاعرى فضولى‌نگ «نظم نازك تورك لفظيله ايكەن دشوار اولور» ديگەن مصرعندان دا تموج ايتمه كده وه حديقة السعدا مقدمە‌سنده داها آچيق أفاده ايتمه كده بولونديغى توركچە حقنداغى غريب فكرى ده نوائى‌نگ توركچەنگ فارسيچاغا اوستوملگينى اثبات ايتب چيقديغى دوردەن كوب گنه سوگراغى بر دورگه توشەدر.

«توركستاندا قالان توركلەر ملى لسانلارينى محافظەيە آز چوق غيرت ايتديكلەرى حالدا آنادولويا گەلەن توركلەرك لسانلارينى آنجاق بر تكلم لسانى عدیله رسمى ديل اولاراق فارسى‌يى قبول ايتمەلەرى طبيعى بر طاقم سببلەره مستنددر» ديگەن پروفەسور كوپرولو زاده فواد بيك ده توركستان توركلگينگ يوقاريدا اشاره ايتديگمز ملى تيلينى ساقلاو يولنداغى مجادلەلەرينى كوزده توتسا كيرەك...

توركلك روحى ايله باشلاسالار دا، تيزگنه ياتلاشيب كيته بارغان اسلاميت دورى تورك سرايلارينا تورك روحينى كيريتب اورناشترغان، تورك سرايلارندا تورك حرثى وه تورك تيلى، تورك صنعتى انكشافى زمينينى حاضرلاغان دا توركستاندا بويوك تورك دولتى مفكورەسينى تمثيل ايتكەن بويوك تيمور بولدى. هەر چند تيمور دا أوز دورنده سلفلەرندەن قالغان ياتلق تأثيرينى سرايلاردان بوتونلەى اوزاقلاشتريب اولگورا آلمادى ايسه ده، اونگ قطعى زمينينى حاضرلاب بيرگەن بولدى. تيمور دورنده گنه توركستان تورك سرايلارندا قايتادان تورك تيلى، تورك صنعتى، تورك

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

صنعتكاری کورونه باشلادی. بویوك تورك متفکری احمدیسوی‌نڭ معنوی وه تاریخی قیمتینی حقیله تقدیر ایتکه‌ن ده تیمور ایدی. مشهور عالم له‌ئون قاهون «تیمور ایله تورك تیلی فارس تیلینه قارشی ظفر قازانمشدر. ماورا النهر تجدد آداملاری آرتیق فارسیچا ایمه‌س، چاغاتایچا (یعنی تورکچه) یازار بولدی» دیسه، پروفه‌سیور کوپرولو زاده فوأد بیك «چاغاتای ادبیاتینڭ دوقوزونچی وه اونونچی عصرلار طرفنده‌گی انکشاف مسعودینی نوائی‌نڭ په‌ك دوغرو اولاراق سویله‌دیگی وجهله تیمور سلطنتنده آراماق ایجاب ایده‌ر» دیدر. دوقتور رضا نور بیك تیمور دان بحث ایته‌رکه‌ن («تورك تأریخی» جلد ۲، ص.۳۲۷) «اوندان اول وه ینه اونڭ زمانندا دا تورك عالمله‌ری، ادیب وه شاعرلاری اثرله‌رینی یا عربچا، یا عجمچه یازیورلاردی. تیمور خان زمانندا ایسه تورکچه یازماق رواج بولمشدر. واقعاً تورکچه اثر یازماغا تیمورخان زماندان دها اول مشهور خواجه احمدیسوی، اوندان اول ده یوسف حاجب باشلامش ایسه ده، انتشاری شرفی تیموره عائد در» دیدر.

اونڭ سرایغا اورناشتردیغی بو ملی روح سایه‌سنده سرای اهلنده‌ن ده ملی صنعته اهمیت بیروچی، حتی اونڭله شخصاً مشغول بولوچی عنصر-لار چیقا باشلادی. علی شیر نوائی‌نڭ «مجالس»ندا، «محاکمة اللغتین» وه باشقا اثرله‌رنده آتادیغی سرای دائره‌سی تورك شاعرلاری بوتونیسی مه‌نه شو صورتله باشلاغان دورنڭ یتیشتردیکی صنعتکارلاردر. بونڭله برابر سرای دائره‌سنده تورکچه وه تورك صنعتنه قاراشنڭ بوتونله‌ی أوزگه‌ریب بیتدیگینی ادعا ایتب بولمایدر. حتی بویوك تیمورنڭ اوز اطرافنداغی وقعه نویسله‌رده‌ن ایگ مهمله‌رینڭ فارسیچا یازوچیلار بولغانلغی، او دورده یتیشکه‌ن تورك ادیب وه شاعرلارینڭ اکثریتله‌ایکی تیلده یازوچی بولغانلقلاری بو جهتنی آچیق کورسه‌تمه‌کده‌در. بوڭا رغماً تیمورله باشلانغان بو دور تورك تیلی، تورك صنعتی کوب گنه ایشله‌نب تیزده‌ن سرایداغی تورکچه‌گه استخفافله باقوچی یاتلاشقان ذهنله‌رده‌ن

مهم گنه بر قسمینی قازانغان ، اونلارنی أوزیله اوغراشتراجاق بر حالغا کیلگه‌ن ایدی.

شونی دا آیتیش کیره‌ك ،که بوتون بو یاتلاشقان دور اوزونی أوزلگی وه ملی ذوقنه صادق قالغان کینگ خلق کتله‌سی بیله‌ن یاتلاشقان سرای زمره‌سی آراسندا بر تارتیشما بارغان ایدی. خلق موتیفله‌رینی أوز تورموشندان آلیب أوز ذوقنه اویغون بر شکلده ، ملی وزنده وه اوزینه آکلاشیلارلق بر تیلده یازیلغان ملی ادبیاتینا باغلیلغندان هیچ بر صورتله سیلجیمه‌گه‌ن وه اوکاغنا علاقه کورسه‌توده دوام ایتکه‌ن ایدی. ذاتاً هه‌م تیلی هه‌م روحی اعتباریله یات بولغان بر ادبیاتغا قارشی بر خلقدا علاقه اویغانو امکان خارجنده بولغان بر نه‌رسه‌در. بوکون یور- تمزدا ایشله‌نمه‌کده بولغان ساویت روس ایمپه‌ریالیزمی تجربه‌له‌ری بو جهتنی هیچ بر تورلو شبهه‌گه اورون قالدیرمایاجاق بر شکلده اثبات ایتمشدر.

یات بر کولتورنگ تأثیری آستندا روحلاری رنگسزله‌شمش یوکسه‌ك طبقه دا آرادا تورلو سببله‌رله بو یاتلق یوکنده‌ن أوزله‌رینی قورتارا بیلدیکله‌ری آنلارندا هه‌م شکلی هه‌م روحی اعتباریله ملی بولغان بو ملی صنعت‌ده‌ن ذوقلانو ، اونی قیدیرودان أوزله‌رینی آلالماسلار ایدی. فقط تیمور طرفندان قطعی شکلی بیریلگونچه بو نادراً کورولوب قالاتورغان بر حال‌غنا بولوب کیلدی. سرایلارغا ملی تویغونی اویر- ناشتریب ، اونلارغا آینیماس ملی رنگنی بیرگه‌ن تورکچی ــــ ملتچی بویوك تیمور بولدی.اونگچون ده اسلامیته‌ن سوگراغی‌دورده‌تورکستاندا تورکلك وه تورك حرثچیلگنه ایگ‌کوب خدمت ایتکه‌ن تورك سلاله‌سی تیمورلیله‌ر بولدی. اونلارنگ علم ، مدنیت وه مملکتنی‌اعمار ، خلق رفاهینی تامین یولنداغی اورونوشلاریله بر قاتاردا قیمتلی حرثی ، بدیعی فعالیتله‌رده ده بولونمالاری مه‌نه شو زمینده‌ن چیقماقدا ایدی. تورلو جنسده‌ن قیمتلی عالم ، متفکر ، موسیقی‌شناس ، رسام کبی شخصیتله‌ر بیرگه‌ن تیمور خاندانی ملی ادبیاتمز اوچون ده قیمتلی کشیله‌ر بیرمشدر. بو

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

خانداننگ ملی ادبیاتمز تأریخنده‌گی موقعینی کورسه‌تو اوچون «چاغاتای ادبیاتی» دیب آتالغان ادبی دوره‌گه بیرگه‌ن اونلارچا مهم‌شخصیت‌له‌رنده‌ن دورینگ ایگ مهم شاعر—صنعتکاری سانالغان سلطان حسین بایقارا بیله‌ن چاغاتای ادبیاتی نثری مؤسسی مشهور هندستان فاتحی سلطان بابرنی‌غنا ایسله‌و کفایت ایتسه کیره‌ك.

احمدیسوی طرفندان بر فکری وه ادبی چیغیر اولاراق آچیلب بویوك تیمور طرفندان دولت سیاستی حالنه کیتریلگه‌ن بو ملی مفکوره أوزینه بدیعی وه اجتماعی باقیمدان قطعی بر شکل بیره‌جه‌ك بر شخصیت کوتمه‌کده ایدی، که بونی‌دا بو یازینگ موضوعینی تشکیل ایتکه‌ن علی شیر نوائی ده تاپمشدر.

ملی تأریخمزنگ یتیشتردیکی اونیوه‌رسال شخصیتله‌رنگ بری‌بولغان نوائی هه‌ر نه‌رسه‌ده‌ن اول ملی مفکوره‌نی ایسکیده‌کی کبی مادی وه فکری تورموشمز نیگیزینی وه حیاتی فعالیتمز اساسینی تشکیل ایته‌جه‌ك بر قایناق حالنه قویماق اوچون اورونمش وه بوتون حیاتی فعالیتینی بو نقطه‌دان باشلاب عینی هدفگه طرف ایمتیلمشدر. بر امیر، وزیر اعظم صفتیله ملی تورموشمزنگ سیاسی وه اجتماعی جهتله‌رینه باغلانغان نوائی اونی شو ملی مفکوره‌سی ایزینده‌ن یوروتوشکه اورونمشدر. متفکر وه عالم نوائی ملی تورموشمزنگ معنوی طرفینی ملی ایده‌ی (مفکوره) ایزینه سالیشغا اورونمشدر. نهایت عینی زماندا شاعر، موسیقی‌شناس — رسام اولماق أوزره تولا مفهومده بر صنعتکار بولغان نوائی ملی صنعت وه ملی ادبیاتمزنگ انکشافی، بوتون ملی قابلیت وه منبعلاریمزنگ بو یولدا یوروب ملی مفکوره اوچون چالیشمالارینی تأمینه صرف أیتمشدر. اونگچون ده اوگا ادبیات باقیمندان یاناشغان کوپرولو زاده فوأد بیکنگ تورك ادبیاتینگ أیگ ملتپرور بر شاعری وه چاغاتای ادبیاتینگ أیگ بویوك سیماسی دیب آتادیغی نوائی‌نی بز عینی زماندا تورکستان تورکلگینگ اسلامیته‌ده‌ن سوگراغی دورده یتیشتره بیلدیگی ایگ بویوك ملتچیسی وه بوکونکی ملتچیلگمز نیگیزینی تا اوزمان سالب بیریب

كيتكەن بر متفكر مفكورەچي وە كورەشچەن ملتچي ديب آتاماقچي بولامز. حقيقتاً دە اونڭ حياتي فعاليتي ايله تانيشساق بوتون فعاليتنه شو ملي پرەنسيپني نيگيز ايتب آلغانيني كورەمز. او نە هەر قانداي بر جنسدەن بر منفعت تأمين ايچين سياستچي—امير—وزير وە نەدە شعر يازماق ايچين شاعردر. اونڭ بوتون هنري، بيلگي، بەجەريگي شو بوتون فعاليتندە حاكم ملي مفكورەسي خدمتندە ايدي. بو جهتني او قسماً أوز اثرلەرندە دە كورسەتب، سويلەب كيتمەكدەدر.

«تورك اولوسي«تعبيريني قايتادان توركستان تورك سراي ادبياتينا كيريتكەن نوائي بوتون حياتي فعاليتله اولوسچيلق — ملتچيليك مفهوميني قالاي آڭلاديغيني ايضاح ايتمش وە ملتچيليك فعاليتي چەرچيوەسيني چيزيب كورسەتمشدر.

نوائي گە كورە ملي حرث، ملي تيل وە ملي صنعتنڭ لايقيله تكامل وە انكشاف ايتب ساغلام زمين أوستندە كوك آتب يايلابيلمەسي بوتون ملت قاتلاملاري، اونلارنڭ يتيشترە بيلديكي قابليت وە چيقارا بيلديگي مادي وە معنوي وسائطنڭ هيچ بر صورتله چيكلەنمەگەن بر حالدا اونڭ يولندا بولونماسينا باغليدر. او، اسلامي عرب خلافتي‌دولتي زمانندا دولت وە سراي كوچ وە وسائطينڭ عرب حرثينڭ انكشافي عرب تيلينڭ يايلماسي يولندا استفادە ايتيلديگيني حتي بر قانچا خليفە- لەرنڭ شخصاً علم، شعر وە صنعتله مشغول بولوندوقلاريني، عرب هەگە- مونيسندان قورتولوب ملي انتباه دورەسنە كيچكەن فارسلاردا دا عيني حالنڭ داها شعورلو برشكلدە دوام‌ايتديريلديگيني ،أيش تورك سرايلارينا كيلگەندە اونلارنڭ ملي وظيفەلەريني لايقيله ادراك ايتە آلماديقلاريني، تورك حرثي وە تورك صنعتينڭ انكشافي اوچون تورك سرايلارينڭ دا عيني يولغا كيرولەري لزوميني آلغا سورەدر. اونڭچون دە بوتون هنريني بيليميني وە سراي دائرەسندە قازانمش اولديغي نفوذيني مەنە شو يولدا صرف ايتەدر. نوائي‌نڭ ايمديگەچە ياكليش آڭلاشيلب كيله

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ياتقان بعضی بر حرکتلەرینی دە مەنە شو نقطەدان غنا یاناشب آڭلا-
ماق ، ایضاح ایتمەك ممکندر.

دیمەك بزدە ملی حرث جمعیتی وە دینی جماعت مسئلەری
آراسنداغی فرقنی آچیق ایتب اورتاغا قویغان وە اونی علمی مفهومدە
ایضاح ایتیشکە ایلك اورونغان کشی دە نوائی در.

حقیقتاً دە تأریخە برکوز سالیب کورەیلیك. عرب خلافتی دورەسندە
عرب حرثی ، عرب تیلی آزمی یاییلدی؟ آفریقانڭ بوکون عربچا
سویلەگەن مسلمان جماعتلاری آراسندا نە قاداری ایسکیدە عربچا
سویلەمشلەردر؟ بوتونلەی عربلاشیب کیتمەگەن مسلمان خلقلار تیللەرندەگی
عربچا سوزلەر ، حتی غرامەر عنصرلاری بو تأثیرنڭ نە قادار ایلەریلەمش
بولغانلغینی کورسەتمەیدیمی؟ هەر چند بو یاییلودا اسلامیتنڭ عربستاندان
چیققانلغینڭ دا بر درجەگە قادار تأثیری انکار ایتیلە آلماسا دا ، ایڭ
بویوك رولنڭ بو وضعیتینی یاخشی کوروب ، اوندان استفادە یوللارینی
تاپابیلگەن عرب قوماندان وە دولت ایرلەری سیاستنە توشدیگینی دە رد
ایتب بولمایدر.

فارسیچاغا کیلگەندە بز تورکلەر اوچون وضعیت ینە دە فجیعراقدر.
عرب تأثیرندەن أوز باشینی قورتاریب آلغان فارس دولتی فارس کولتورینە
اسلامی بر کسوە کیدیریب قومشولارینا نفوذ ایتدیریشکە اورونـدی وە
دها موفقیتلی بر صورتدە تطبیق ایتە بیلدی. ایش شو درجەگە قادار
کیلدی کە سوگرادان قورولغان تورك سرایلاری دا اوز ملی بەن-
لکلەرینی اونوتوب بو فارس حرثینڭ انکشافنە خدمت وە اونی مدافعەغا
توتوندیلار. یوقاریدا اشارە ایتدیگمز تورك سرایلاری وضعیتی نوائی
اورتاغا چیققان زماندا دا ملی تویغونی قانیقترارلق درجەدە ملیلەشیب
یيتمەگەن بولووی کیرەك ، کە نوائی أیڭ کوب غیرتینی بو میداننی
قازانماق اوچون صرف ایتەدر.

***

علی‌شیر نوائی ۸٤٤نچی هجری(*) یبلی ۱۷نچی رمضان کونی هراتدا دنیاغا کیلمشدر. آتاسی کیچیك بهادر خراسان حکمداری سلطان ابوالقاسم بابر یانندا مهم بر مأموریتده ایدی. بو صورتله یاش چاغندا یاق سرای‌اهلنه حتی سلطان بابرنگ اوزینه معلوم بولغان علی‌شیر مکتب حیاتینی مستقبل خراسان حاکمی سلطان حسین بایقارا بیله‌ن برگه کیچیرمشدر. حتی سلطان حسین بیله‌ن علی شیر آراسندا شو بالا چاغلارندا یاق بر برینه یارده‌مده بولونماق مفهومنده بر عهدو پیمان یاسالغانلغی‌دا حکایه‌ایتیله‌در.

علی شیر یاش چاغلارندایاق قابلیت وه استعدادیله تمایز ایته باشلامشدی. او بو جهتده‌ن یالغز عائله‌سی دائره‌سنده‌گنه ایمه‌س، حتی شخصاً سلطان‌نگ تقدیرله‌رینه مظهر بولا باشلاغان ایدی. شخصاً ملی ادبیاتمزنگ مهم بر سیماسی سانالغان سلطان ابوالقاسم بابر یاش علی شیر نگ صنعته میلینی تیزگنه کشف ایتمش وه اونی هه‌ر تورلو یوللارله تشویق ایتمه‌گه باشلامشدی. آتاسی‌دا اوغلینگ ایله‌ریده نامزد بولوندیغی مهم روللارینی تقدیر ایته بیلمش اولمالی‌که اونگ تربیه وه تحصیلنه سوك درجه اعتنا ایتمشدر. علی‌شیر تورکچه وه فارسیچا شایان تقدیر شعرله‌ر یازیب «ذواللسانین» لقبینی قازاندیغی زمان‌دا نسبتاً یاش ایدی. او بوندای موفقیتله‌ری ایله شهرتینی سرای دائره‌سی چیگه‌ره‌له‌رنده‌ن آشیریب کینگ خلق کتله‌سینه قادار یایابیلمشدی. بو صورتله پك یاش چاغندایاق معنوی موقعینی تحکیم ایته بیلمش علی شیر آتاسینگ وقتسز اولومی اوزرینه یاش بولووینا قارامای سرایدا مهم بر وظیفه‌گه مأموز ایتیلدی. بوتون سیاحتله‌رنده سلطانغا رفاقت ایتدی. سلطان ابوالقاسم بابر ۸٦۱ده مشهد سیاحتی اثناسندا وفات ایتدیکی زمان علی شیر ۱۷ یاشلق بر یگیت أیدی. ولی نعمتینی وقتسز یوقالتودان سوك درجه‌ده متأثر بولغان علی شیر بر مدت مشهدده اوتوروب قالغاندان سوك هراتغا قایتب اورناشماق ایسته‌سه ده وضعیت اوندا اوتوروب قالووینا مساعده ایتمه‌دی وه سمرقندغا

(*) له‌ننغراد علم آقاده‌مسی طرفندان چقاریلغان «میرعلی شیر» آتلی روسچا اثرده نوائی‌نگ توغوم تأریخی ۱-۱٤٤۰ میلادی دیب کورسه‌تله‌در. آ. سه‌میونوف ایسه نوائی‌نگ توغوم کونینی ۱٤٤۱نچی یبل ۹ فیبرال دیب کورسه‌ته‌در.

ئەۋلاد گۇزۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

کیتوگه مجبور بولدی. علی شیر ۸۷۳ده سلطان حسین هرات تختنه کیچکونچه سمرقندده قالدی، او ییرده‌گی علما یانندا تحصیل ایتب بیلگیسینی آرتیریشغا اوروندی. سلطان حسین تختغا چیقار - چیقماس سمرقند حاکمنه مراجعت ایتب علی شیرنی هراتغا قایتاروینی سورادی. ذاتاً علی شیر ده سلطان حسین‌نک موقع اقتدارغا کیلووی خبرینی آلیر - آلماس حاضرلانیب یولغا توشکه‌ن ایدی. ۸۷٤ ده علی شیر سلطان حسین‌نک مشهد سیاحتنه رفاقت ایتدی. پادشاه سیاحتده ایکه‌ن هراتدا بر اغتشاش باش بیردی. بو اغتشاشنی باسترو ایشینی پادشاه علی شیرگه حواله ایتدی. سوڭ درجه اوستالقله بو اغتشاشنی بر طرف ایته‌بیلگه‌ن علی شیر ۸۷۵ده ایکنچی بر اغتشاشنی‌دا عینی مهارتله بیتردی. ۸۷۷ دا سلطان حسین علی شیرنی امیرلك رتبه‌سینه تعیین ایتدی. پادشاه دولتنگ ایگ یوکسه‌ك رتبه‌سنه تعیین ایتمه‌ك ایسته‌دیگی زمان علی شیر اوگا قارشی چیقدی، أوزینگ همیشه‌لگه پادشاه‌نگ رتبه‌سز ایگ یاقین دوستی وه کیگه‌شچیسی بولوب قالونی ایسته‌دیگینی بیلدیردی. پادشاه قبول ایتمه‌دی، اونی امیرلگه تعیین‌ایتدی. علی شیر امیرلك رتبه‌سنده‌ن قاچیندیغی زمان بوندای بر رتبه‌نگ ایسته‌ر- ایسته‌مه‌س اوزینه دوشمانلار چیقاراجاغینی، أوزینگ ده بو دوشمانلار طرفندان چیقاریلغان اینتریغالارغا قارشی مجادله یوروتمه‌ك مجبوریتنده بولوناجاغینی، بوندای مشغولیتله‌رله وقت اوزدیرماق ایسته‌مه‌دیگینی آلغا سورگه‌ن ایدی. کوب اوزاماسدان علی شیرنگ حیاتی تجربه‌ده‌ن چیقاریب سویله‌دیکله‌ری توغرو بولوب چیقدی. بوتون اطرافی علی‌شیر نگ دوشمانلاری، رقیبله‌ری بولوب قالدی. او دا بو اینتریغالارغا قارشی کوره‌ش یوروتمه‌ك مجبوریتنده ایدی. «خمسة المتحیرین»نده کیچیردیگی بو آغیرلقلاردان دا بر پارچا بحث ایتدیکی کورونه‌در. قسماً بو علیهدارلاری اینتریغاسی، قسماً ده أوزینگ خلقچی —ملتچی-

لگندەن توقتان شدتلی تنقیدچی لسانی یوزندەن بولسا کیرەك علی شیر ۸۸۱ دە هراتداغی رسمی وظیفەلەرینی ترکلە اطراف ولایتلەرگە کیتو مجبوریتندە قالادر. آرالقدا هراتغا قایتماق اوچون کوب دفعە مراجعت ایتسە دە، مساعدە آلالمایدر. نهایت حجگە کیتمەك اوچون مساعدەایستەب مراجعت ایتدیکی زمان هراتغا قایتووی امرینی آلادر. ۹۰۶ دا شهزادە بدیع‌الزمان میرزا طرفندان کوتەریلگەن بر قوزغالان اولغایب، هرات عصیانچیلار طرفندان محاصرە ایتیلەدر وە پادشاه شهرنی ترك ایتب چیقو مجبوریتندە قالادر. بو زمان پادشاه شهرنڭ مدافعەسینی ایسکی صادق دوستی وە مهارتلی امیری علی شیرگە حوالە ایتەدر. وظیفە یولداشی امیر مبارزالدین محمدولی ایلە برلکدە وظیفەسینی موفقیتلە بەجەریب شهرگە قایتماقدا بولغان پادشاهینی قارشی آلو اوچون چیقدیغی چاغدا خستەلەنب وفات ایتمشدر. ٦۲ یاشندا وفات ایتکەن علی شیر نوائی‌نڭ أولوم تأریخی ۹۰٦نچی ییلی ۱۲جمادی‌الثانی(*) بولوب جسدی هراتدا أوزی طرفندان سالنغان مسجد جامعدا مدفوندر.

سرای کیلگەشچیلگی، امیرلیك وە وزیر اعظملق کبی مسئولیتلی وظیفەلەر آرقاسندان یوروگەن برکشینڭ باشقا تورلو مشغولیت اوچون نە قادار وقت آیرابیلەجەگی أوز اوزندەن معلومدر. مەنە شو وضعیت ایچندە ایکەن یاراتدیغی آثارینڭ لیستەسی أوستندە برکوزکیزدیرو أوزی علی شیر نوائی‌نڭ معنوی شخصیتی حقنداغی تصوریمزنی آنچاغنا آیدینلاتیب یوبارارلق بر ماهیتدەدر. ایمدیلك بزچە معلوم بولغان أثرلەرینڭ بر لیستەسینی شو یردە کیتریب اوتونی دە فائدەسز تاپمایمز:

تورت (چهار) دیوان:

- غریب الصغر — یاشلغندا یازدیغی شعرلەری
- نوادرالشباب — ییگیتلك دوری شعرلەری
- بدایع‌الوسط — اولغونلق چاغلاری شعرلەری
- فوائدالکبر — قارتایغان چاغلاری شعرلەری

(*) سەمیونوف غا کورە علی شیر نوائی‌نڭ أولومی میلادی ۱۵۰۱ یانوار ۳دەدر.

ئەۋلاد گۆرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

فرهاد وه شیرین — شهزاده غریب میرزاغا اتحاف ایتیلمش منظوم بر اثر. (سوڭ زمانلاردا اوپه‌راغا آیلانتریلمشدر.)

لیلی وه مجنون — سلطان حسین بیله‌ن بدیع‌الزمان میرزاغا آتاـ لیب یازیلمش منظوم بر اثردر.

اسکندرنامه — بویوك اسکندر تأریخینی موضوع ایتب آلغان بو اثر سلطان حسین بیله‌ن بدیع‌الزمان میرزاغا آتالمشدر.

خمسه

حیرت‌الابرار — «حیرتنامه» دیب ده آتالغان بو اثر نظامیـ نڭ «مخزن‌الاسرار»، خسرونڭ «مطلع الانوار»، جامی‌نڭ «تحفة‌الاسرار» نام اثرـ له‌رینه تورکچه نظیره‌در.

«داستان بهرام‌گور وه یا سبعهٔ سیاره»— بو اثر نظامی‌نڭ «هفت پیکر» نام اثرینه تورکچه نظیره‌در.

داستان شیخ صنعان — مشهور شیخ صنعان وقعه‌سینا دائر اثردر.

حالات پهلوان محمدابوسعید وه حالات سید حسین اردشیر —

محبوب القلوب — خسرونڭ «انیس‌القلوب» نام اثرینه تورکچه نظیره‌در.

خمسة‌المتحیرین — مولانا عبدالرحمن جامی حقندا خاطره.

نسایم المحبه — جامی‌نڭ «نفحات‌الانس»ی ایله فریدالدین عطارـ نڭ «تذکرة‌الاولیا»سی بعضی قسملارینڭ تورـ کچه‌سیله تورك وه هند مشایخی ترجمهٔ حاللارینی ایچنه آلغان بر اثردر.

«لسان‌الطیر» — فریدالدین عطارنڭ «منطق‌الطیر» نام اثری موـ ضوعی أوستنده اونڭ قوللاندیغی وزنله تورکچه یازیلمش منظوم بر اثردر. سلطان حسین بایقاراغا آتالمشدر.

نظم‌الجواهر — حضرت علی‌غا اسناد ایتیله‌تورغان بر اثرنک تورکچه منظوم تفسیریدر.

اربعین — قرق حدیث شریفنک تورکچه منظوم تفسیریدر.

سراج‌المسلمین — اسلامی اعتقادات اساسلارینا دائر تورکچه منظوم اثر.

مخزن‌الاسرار — نظامی خمسه‌سینک عینی اسمده‌گی قسمینا تورکچه نظیره‌در.

مفردات در فن معما —

منشأت تورکی —

تأریخ‌انملوك — سلطان حسینه تقدیم ایتیلمش تأریخی بر یازی.

مجالس النفایس — فارس وه تورك ادیب وه شاعرلاری آثار وه ترجمهٔ حالندان بحث ایتوچی بر اثر.

میزان الاوزان — سلطان حسین‌نک طلبی اوزرینه یازیلمش تورکچه عروضدر.

محاکمة اللغتین — تورکچه ایله فارسیچانی مقایسه ایتکه‌ن بو اثرده تورك حرثچیلگی فکری تمثیل ایتله‌در.

وقفنامه — امیر علی شیر نوائی‌نک اوزی طرفدان قیلنغان وقفلار حقنداغی بر یازیسی.

بونک نوائی آثارینک تولوق لیسته‌سی بولغانلغینی توشونو توغرو بولماسا کیره‌ك. نوائی‌نک بو یرده نقل ایتیلگه‌نله‌رده‌ن باشقا دا برقانچا تورکچه وه فارسیچا اثرله‌ری بولووی کیره‌ك. بو یازینک مقصدی ادبی تیکشیرووده‌ن بوتونله‌ی باشقا بر نه‌رسه بولغانلدان بو قاداری بیله‌ن کفایتله‌نب تورا بارویمز ممکن کورونه‌در. فقط بو جهتله‌رنی آختاریب تولدرو، آثاری وه حیاتی فعالیتینی تیکشیرو یولیله نوائی‌نک حقیقی شخصیتینی وه معنوی قیمتینی کورسه‌تیش مستقبل تورکستان یاشلغینک أیك مهم وظیفه‌له‌رنده‌ن بری ایکه‌نینی هیچ اونوتماسلغیمز کیره‌کدر.

شو قادارینی دا بیلیشیمز کیره‌ك، که نوائی حقندا بوکونگه‌چه

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سویلەنب کیلەیاتقان فکر وە بیریلب کیلەیاتقان حکملەرنگ کوبچیلگی اونگ آثارینی تیکشیریب مفکورەسینی قیدیریب ئەلدە ایتیلگەن برنەرسە ایمەسدر. بو حکملەر ایچندە اوبەکتیف اساسقا تایانماغان، نوائی‌نی تیکشیرۇ یولندا بیریلمەگەنلگی آچیق کورونوب تورغانلاری‌دا آزایمەسدر. آچینارلق بر نقطە بولسا، او دا تورلو سببلەرلە یاتلار طرفدان بیریلب کیلگەن بوندای حکملەردەن بعضیلارینگ أوز تورك محیطمزغا کیریب کیتکەنی، نوائی‌نی تیکشیرو بیلەن بو یاگلیش حکملەرنی توزاتو یرندە اوزون زمان اونلارنی تارقاتوغا یارداملاشقانلیغمزدر.

***

علی شیر نوائی بویوك ثروت صاحبی ایدی. او مأموریتی، وزارتی زمانلارندا دا سرای خزینەسندەن معاش آلماغانلیغی بر طرفدا تورسون، دائما پادشاەدان تارتیب بوتون سرای منسوبلەرینە قیمتلی هدیەلەر بریب کیلمشدر.

امیر علی شیر نوائی‌نگ أیگ کوب اهمیت بیردیکی، بوتون همت وە ثروتینی صرف ایتدیکی ساحە ملی حرثنی انکشاف ایتدیرو وە نشر معارف اشلەری ایدی. زمانینگ مؤلفلەری اونگ مدت حیاتندا أوز شخصی ثروتندەن خراساندا ۳۷۰ دەن زیادە خیری آبدە سالدیغینی وە اکثریتینی وقفلارلە تأمین ایتدیگینی بیلدیرەدرلەر. بو خیری بنالارایچندە هەر تورلو سیاح وە تجارلارنگ تورلو آرزولارینا یارارلق بر ماهیتدە تجهیز ایتیلمش کروان سرایلار(رباط) سانی یوزگە یاقیندر. بر قانچا بویوك کوپروکلەر دە بو قاتاردا ایدی. بویوك مدرسە، کتبخانە، جامعلار قاتارندا حمام وە خستەخانە کبی اجتماعی تورموش باقیمندان مهم مؤسسات دا بار ایدی.

بو یاراتیشنگ پلانینا دقت ایتسەك، علی شیر نوائی‌نگ ملی تورموش، ملی حرث وە اونگ انکشافی دیگەندە نە آگلادیغینی دا آگلاب آلامز.

وزارتی زماندا بر یول باسقنچی دستەسی توتولوب جزاغا کیترید

گه‌نده علی شیر نوائی‌نڭ بو دسته‌گه اعدام حکمی تکلیف‌ایتدیگینی وه بو تکلیفینی ده بوندای مملکتده‌کی امنیت وه ترتیبنی بوزوب حیاتی مناسباتنڭ انکشافنه مانع بولوب یوروچی عنصرلارغا شوندای آغیر جزا بیریب مملکتده امنیت وه رفاه تأمین ایتیلگه‌نلگی اطرافغا شایع بولسا، تورلو طرفدان تجار وه سیاحلارنڭ کیلووی ده آرتار دیب دلیلله‌ندیر-گه‌نینی ده نقل ایته‌درله‌ر.

بو قاداری أوزی امیر علی شیرنڭ ملی تورموش وه ملی حرث انکشافی عامللەرینی قایدا وه قالای آگلادیغینی آچیق کورسه‌ته‌در. ایمدی أوز شخصی ثروتینی بوندای بر پلان بیله‌ن تام توشونولگه‌ن ملی تورموش مسئله‌سی یولندا صرف ایتکه‌ن بر کشینڭ سیاستینی‌أداره ایتدیکی دولت وسائطینی باشقا تورلو قوللانغان بولووینی تصور ده ایتب بولمایدر. دیمه‌ك علی شیر سیاستینی اداره ایتدیکی دولت وه سرای وسائطینی‌ده اعظمی صورتده ملی انکشاف اوچون أستفاده ایتمشدر. او ایش بو اساسی یولدان آیریلدیغی زمان خدمتنده بولوندیغی پادشاهینی أیگ شدتلی بر لسانله تنقید ایتب چیقودان، ایجاب ایتدیکی زمان بو کیگ خلق کتله‌سی منافعینی قورو یولندا ییللارچا سورکونده یوروده‌ن ده چیکینمه‌مشدر.

ایمدی بز ۲۰نچی عصر ملتچیله‌ری یورتومز مقدراتینی یوروتو ایشی قولومزغا توشوب قالسا، په‌نسیپ اعتباریله بو علی شیرنیکنده‌ن باشقاچامی حرکت ایته‌ر ایدیك؟ طبیعی یوق. ملی حرث وه ملی صنعتنڭ انکشافی ملی مادی تورموشنڭ کوته‌ریلووی وه اونڭ یاراتا بیلدیگی وسائطنڭ ملی حرث خدمتنده‌گنه بولووی ایله ممکن بولغانلغندا بوکون هیچ بر شبهه یوقدر. اونگچون بزنڭ بوکون یوروتدیگمز ملی مفکوره پروغرامینی علی شیرنڭ او زمان تطبیق ایتدیکی پروغرامندان کوبمو آیرا آلاجاقدیق؟ آرامزداغی فرق شبهه‌سز عصرلاریمز ته‌خنیکی وسائطی یوزنده‌ن کیلب چیققان وسائط فرقلارینا غنا منحصر بولوب قالاجاقدر.

علی شیر تورك ملی حرثی وه صنعتی انکشافی اوچون دولت،

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سرای وسائطینگ بوتونله‌ی ملی حرث منفعتی خدمتنده بولونووی لزومینی آلغا سوردی وه حیاتی اوزونی بو یولدا کوره‌شدی وه نهایت سرایني ملی حرث وه ملی صنعت اوچون قازانیب، سرای اهلی قابلیت وه ثروتینی ده ملی صنعت یولونا سالابیلدی، بو صورتله تورك تفکر ادبیاتی وه صنعتنه لایق اولدیغی اوروتنی قازاندیردی.. بوکون یورتمزدا ملی حرث وه ملی صنعت اوچون کوره‌شمه‌کده بولغان بر یاش عالم دا تیلیمزنگ انکشاف ایتب حقیقی ادبی بر تیل حالنه‌کیله بیلووی، معاصر حرثمزنگ یوکسه‌لووی اوچون بوتون تورموش عنصرلاری ایله برگه مؤسسات وه اداره‌له‌رنگ عینی تیلده‌گنه یوروتولمه‌سی وه بوتون‌وسائطنگ بو تیلنگ انکشافنه صرف ایتیلمه‌سی لزومینی آلغا سوره‌در، که بو ٦ عصر اول نوائی طرفندان تطبیق ایتیلگه‌ن عمده‌نگ معاصر شرائطغا کوره افاده‌سنده‌ن باشقا بر نه‌رسه ایمه‌سدر.

علی شیر نوائی‌نگ ملتچیلگی حقیقی تورك روحندان توقغان تورك خلق ملتچیلگی ایدی. اونگ ملتچیلگی فارس ادبیاتندا اوچراتیلغان ایسکی ایران تختی، خاندانینی اوزله‌وچی ملتچیلك جنسنده‌ن ایمه‌س، توغرودان توغرو خلقچی ملتچیلك ایدی. اونگ بوکیگ خلق کتله‌سی منافعینی کوزه‌تکه‌ن عمده‌سنه اویماغان تقدیرده پادشاهینی دا ایگ شدتلی لسانله تنقیدده‌ن چیکینمه‌دیگینی سویله‌دیك ایدی. مه‌نه اونگ بوندای خلق قایغیسیله پادشاهنه قاراتیب یازغان بر پارچاسینگ بعضی قسملاری:

پادشاه‌نگ خلققا قیلغان حقسزلقلارندان بحث ایتب کیلب:

گرچی سنوق ایگنه حق‌الناسدر
باغرك آرا خنجر و آلماسدر
قیلماسا مظلوم گناهگ بحل
دوزخ آرادر وطنگ متصل
عفون آنگ توتماساك امیدسه‌ن
بلك تاموغ اوتیده جاویدسه‌ن

كيمگه تيكه‌ن برله قيليبسه‌ن ستيز
اورغوسيدر كوكسيگه يوز تيغ تيز
كيمگه، كه بر رشته يتوردۇ زيان
قتليگغا اول رشته بيلگيل يلان
اى، كه قوى ايله‌دى دولت قولوڭ
ظلم سارى توشدى وه لكن يولوڭ
ظلمنگ ايمه‌س ايردى خلايققا كه‌م
كيم قيلادر سين آنى أوزگگه هه‌م
ظلم اوزگگه قسيقدر اى هوشيار
كه‌م قيل آنى بولسا سه‌گا هوش يار.
سوزينى عيش و عشرتكه بيريلب كيتكه‌نلگه كيچيريب:
چونكه فرح بزميگه عزم ايله‌ديگ
عشق و طرب بزميگه جزم ايله‌ديگ

. . . .

قصركه بزم آندا مهيا بولوب
زينت فردوس معلا بولوب
پرده‌له‌رى رشته‌سى ايل جانيدين
لعل و شنگه‌رفى اولوسى قانيدين
شه‌مسه‌سى ايل مالى بيلازرنكار
ايل در و لعلى بيله گوهرنكار.
خشتينى مسجد بوزو بان كيلتروب
تاشينى ايل مرقديدين يتيكوروب
آندا توزوب مسند شاهنشهى
عشق و طرب جامى اوچون مشتهى

. . . .

بزمده ساقيلار اولوب جلوه‌ساز
اهل‌غنا هه‌ر سارى دستان نواز

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

. . . .

کوزله‌ریده‌ن اویقوچو معزول اولوب
هه‌ر بری بر ظلمغا مشغول اولوب
آچیبان ایلگه ستم ابواینی
قیلغالی پیدا طرب اسباینی
بولدی چو اسباب مهیاینه
کیردی طرب بزمیگه غاوغاینه
یوق که زمانه شهی بو شیوه‌لك
أوز خوری حالیغا اولوغ تاکیچیك
هه‌رکونی بو صنعت ایله تونغاچا
هه‌ر کیچه بو شنعت ایله کونگه‌چه
نیچه بو بیخود لوغ ایله بیل وه آی
وای اگر کیلمه‌سه‌ك أوزوگه وای!!

. . . .

ظلمنی ترك ایله‌یو داد ایله گیل
مرگ کونیدین داغی یاد ایله گیل
ظلمنگ ایرور کوندوز فسقنگ کیچه
ظلم ایله فسقنگ نیچه بولغای نیچه؟!

علی شیر نوائی‌نگ پادشاهنه قاراتب یازدیغی بو تنقید «ده‌موقراسی عصری» دیب آتالب کیله‌یاتقان بو کونکی دور «ده‌موقراتیك» سیسته‌مله‌ری أولچوسی بیله‌ن آلغاندا دا سوك درجه‌ده کیسکین بر تنقید سانالا آلادر. او زمانغی دورده حاکم مطلق بر پادشاهغا قارشی بوندای بر لسان قوللانابیلمه‌ك اوچون «یوزه‌گنده یالی بولسادا» باشینی قولندا توتقان فداکار بر ایده‌آلیست بولوکیره‌ك. بر خلق کتله‌سی منافعینی قورو یولندا بوندای قورقولو آدیملارغا جسارت ایته‌بیلمه‌ك اوچون ده کشینگ چیکله‌نمه‌گه‌ن ملی ایمانله قاپلانب آلنغان بولووی لازمدر. مه‌نه شونگ اوچون ده بز نوائی وزیر أعظملیگینی ده امیرلگینی ده

ملتچیلگی — خلقچیلقی یولندا استفاده ایتمشدر دیمه‌ك ایسته‌یمز. حقیقتاً ده انصاف بیله‌ن بر اویلاب کورولسه، بوکون ایله دنیانگ قایسی بر یرنده بولسون، حتی ایگ قلاسیق ده‌موقراسی ره‌ژیمی مملکتله‌رنده حکم سورمه‌کده بولغان ره‌ژیمنی آینیقسا دولت باشلوغینی بوندای آچیقلق، بوندای کیسکینلکده تنقید ایتب چیقو ممکنمودر؟ بونی ۱٤نچی عصردا بر تورکستانلی ایده‌آلیست ملتچی ایشله‌ی بیلمش وه مطلقیت بولووینا رغماً ملی روحینی تاپا بیلمش بر تورکستان ره‌ژیمی قبول وه هضم ایته‌بیلمشدر.

علی شیر نوائی هرات سرایی دائره‌سنده بولوندیغی مدتچه بوتون دوائرده، حتی پادشاه نزدنده فکرینی آچیق سویله‌ب دیدیگینی کیچیره بیله‌جه‌ك قادار نفوذ صاحبی ایدی. اونگ پادشاه‌نگ تورموش وه طرز حرکت پروغرامینی چیزیب کورسه‌ته‌جه‌ك قادار نفوذ ایگه‌سی بولغانلیغینی کورسه‌توچی، پادشاهغا قاراتب یازیلغان بر مکتوبینگ بعضی بر نقطه‌لاری مضمونینی خلاصةً نقل ایتب کیچونی ده فائده‌سز تاپمایمز.

علی شیر بو مکتوبنده پادشاهینی دینی وه ملی عرف ـ عادتگه رعایت ایتیشکه چاقیرادر؛ او پادشاهندان بیش وقت نمازینی ترك ایتمه‌سلکنی، صباحکی نمازنی ممکن قادار جماعتله اوقوغا غیرت ایتونی رجا ایته‌در. او پادشاهنه خلقنی ملی وه دینی عرف ـ عادتگه اویغون برشکلده تربیه چاره‌له‌رینی توصیه ایته‌در.

او پادشاهینی شخصی تورموشینی ترتیبگه سالوغا چاقیرادر وه اوگا ایرته‌نگی نمازدان سوگرا أوز دائره‌سینه کیچیب توشکه‌چه شخصاً دولت وه اداره ایشله‌ری ایله مشغول بولووینی، اوگله‌ین بر آز استراحت ایتب آلغاندان سوك کتبخانه دائره‌سینه کیچیب مطالعه وه تألیف ایشله‌ریله مشغول بولونی توصیه ایته‌در.

پادشاهینی مبتلا اولدیغی عیش و عشرت وه مجلس قوروب چاغر ایچو عادتنده‌ن وازکیچیشکه چاقیرادر. بعضاً بوندای بر مجبوریت بولوب قالغاندا دا اونگ دولت وه امور اداره ایشله‌رینه آیریلغان وقتلارنی آلماسلیغینی وه جدی ایشله‌رگه مانع بولورلق برشکلده بولماوینی

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

هم ده پادشاهنگ شأن وه شرفه یاراشارلقا بر چەرچیوەدەن چیقب کیتمەسلگینی طلب ایتەدر.

بو صورتله پادشاەنگ خصوصی تورموشی وه فعالیت پلانینی چیزیب کورسەتکەن علی شیر سوزینی أداره ایشلەرینه کیچیریب، امور اداره بیلەن شخصاً مشغول بولووینی، حتی خلقنگ طلب وه شکایتلەرینی شخصاً تیگلایب تیکشیرمەك اوچون معین وقت بیلگیلەوینی، مأمورلارنگ وظیفەلەرینی وقتندا أوتەب أوتەمەدیکلەرینی قطعی بر تیکشیرو آستینا آلونی، وظیفەسینی اهمال ایتکەن مأمورلارغا تییشلی جزالارینی بیرو، خلققا ظلمی وه حقسزلغی ثابت بولغان مأمورلارغا باشقالارینا عبرت بولورلق برشکلده آغیر جزا بیرونی تکلیف ایتەدر.

اطراف و ولایتلەر، بالخاصه اوزمان تینچسزلق ایچنده بولغان عراقا درایتلی مأمورلار یوباریلووی، ولایتلەردەگی مأمورلارنگ فعالیتینی شخصاً تیکشیریب وه تعقیب ایتب بارووی لزومینی سویلەیدر. اطراف و ولایتلەردەن کیلگەن ایشلەرنی اوزاتمای تیز بیتریب یوبارو چارەلەری توصیه ایتەدر.

مالی أدارەنگ بالخاصه سیقی بر تیکشیرمه آستینا آلنووینی، سالیملارنگ وقتلی وقتندا عدالت اساسندا ییغیلب، أهالینگ حقسزلق کورمەسلگی، کیریملەرنگ ده توغرو بیرینه کیلیب توغرو یولندا صرف ایتیلووینی تأمین اوچون قطعی تدبیرلەر لزومینی آلغا سورەدر.

ویرگو وه زکاتنگ شریعت امرنچه آلنووینی، بو یولدا هیچ قاندای سؤاستعمالغا یول قالدیرماسلقنی، مأمورلار طرفندان کیچیریلگەن کیچیك برگناهه قارشی آغیر جزا بیرو کبی تدبیرلەرنگ ضرری بولما‐غانلیغینی؛ چونکه بوندای مسئلەلەر خبری دنیانگ باشقا طرفلارینا تارقالو بیلەن مملکتکه اطرافدان کیلوچی تجارلار آرتادر — دیگەن فکرنی آلغا سورەدر.

علی شیر مملکتکه اطرافدان کیلوچی تجار، سیاح کبی عنصرلارنی آرتیرو اوچون کیرەکلی تدبیرلەرنی اصرارله توصیه ایتەدر. بونگ

اوچون ده هەر نەرسەدەن اول مملکتده، یوللاردا امنیت وه عدالت حکمفرما بولووینی لازم تاپادر. او مأمورلارنگ مملکتکه کیلوچی تجار وه سیاحلارغا هیچ بر تورلو آغیرلق یاساماسلقلارینی، تیرسنچه اونلارغا قولایلق کورسەتب یاردەمده بولولارینی توصیه ایتەدر.

نهایت علی شیر أداره ایشلەرینگ یوروتولوش ترتیبلەرینه توختاب کورولگەن بوتون ایشلەر، آلنغان تدبیرلەرنگ کیرەك چاغندا آچب اوقوب، تولوق آچلاب بولاجاق برشکلده آی وه‌کون تأریخلەرینه قادار قویولمش، یازیلی برشکلده یوروتولووینی، دوام ایتمه‌کده بولغان‌ایشلەرنگ ده هەر دائم قای نقطەدا تورغانلغی کوروله بیلەجەك برشکلده یازیلی ایش حالندا یوروتولووینی توصیه ایتەدر.

پادشاەنگ شخصی تورموشندان دولت وه أداره ایشلەرینگ یوروتولوش ترتیبلەرینه قادار ایش چەرچیوەسینی چیزیب بیرمه‌کده بولغان بو مکتوب مضموننه دقت ایتکەندە هەر نەرسەدەن اول علی شیرنگ‌زمانداغی دولت تورموشندا پادشاەنگ خصوصی یاشاما پلانینا قادار چیزیب بیرەرلك نفوذلو شخصیتی وه اونگ اجتماعی وه سیاسی تورموشنی بوتون کینگلگی بویونچا چیرماب آلغان کینگ کوروشی کوزگه چارپادر.

علی شیر نوائی یالغز امور دولتنی‌گنه ایمەس، بوتون جمعیت تورموشینی تنقید‌کوزیله‌کوروچی بر متفکرایدی. او ملی اجتماعی جمعیت تورموشندا مثبت روللاری ایزینی یوقالتب قویغان قاتلاملارنی‌دا شدتله تنقید ایتودەن چیکینمەمشدر. وقتندا ملی جمعیت تورموشمزدا مهم‌گنه اورون آلغان، فقط زمانەنگ کیچمەسیله شکلی دیگیشب جمعیت تورموشندا منفی رول اوینای باشلاغان «ریاکار شیخلەر»گه قاراتب یازغان بر پارچاسندان کیچیك بر نمونه:

ای بولوبان صنعت ایله خرقه پوش
شام و سحر ذکر ایله سالب خروش

دیه باشلانغان پارچادا جماعەنگ بوتون غیر صمیمی طور، قیلیقلارینی تصویر ایتب کیلب:

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بو ایل ایرور بارچا یاماندین یامان
هه‌رنی یوق آندین یامان، آندین یامان.
روزی اوچون مونچا فسونسازلق
نسب أوچون مونچا دعا بازلق
باطن اولوب فاسدر ظاهر صلاح
تاشی مصلایو ایچی مستراح
دیو ایله شیطان اوروبان ایچده جوش
ته‌نگه ملائك پریدین پرده پوش
کوکله‌ك آرامشك و عبیر و طرب
کوکنیده یوز ایت اولوبان گه‌ندیره‌ب
گرچ بولور قلب دره‌م روی کش
آندین آیرماق بولور اوت برله غه‌ش
لیك تاموغ هه‌م بو نیچه‌غه‌شقاحیف
اوت داغی بوخیل ده‌غه‌ل وشقاحیف

علی شیر نوائی زماندا بو صنفغا هه‌ر قاندای بر شکللده تیل تیگیزیشنگ نه دیمه‌ك بولغانلیغینی‌دا اونوتماسلیغمز کیره‌ك. بو وضعیته رغماً بو قادار کیسکین بر لسان قوللانابیلگه‌ن بریسینگ هه‌ر نه‌رسه‌ده‌ن اول ملی انکشافنگ، بوتون عنصر، عامل وه مانعلارینی آنیق کوره بیلمیش بر شخصیت بولووی لازمدر.

علی شیر نوائی سوك درجه دیندار برکشی، حقیقی برمسلمان ایدی. بو جهت اونگ یوقاریدا مضمونینی کیتردیگه‌مز پادشاهنه یازدیغی مکتوبینی نماز - نیاز، ملی وه دینی عرف - عادت بیله‌ن باشلاماسندان دا آچیق کورونمه‌کده‌در. فقط او یوقاریدا دا دیدیگمز کبی دین ایله ملی مسئله آراسنداغی چیکنی وه باغلانشنی دا آچیق آگلامش بر متفکر ایدی. اونگچون ده او دینی نظریه‌سنده ده «بر خلق چین معناسندا دیندار بولابیلو اوچون تاپدیغی دینینی تویاراق آگلایا بیلمه‌لی» دیگه‌ن عمده‌ده‌ن کیتدی. بو استقامتده توشونو اونی توغروچا احمدیسوی‌نگ تورك

خلقینی اسلاملاشترو اوچون دینی عمده‌لەرنی تورك خلقینک آنگلاب تویا بیله‌جه‌گی بر شکلگه قویوکیره‌ك دیگه‌ن یولوناکیتریب چیقاردی. مه‌نه شو مقصدله‌در، که علی شیر نوائی «سراج‌المسلمین»ده اسلامی اعتقادات اساسینی تورکچه یازیشقا اوروندی. «اربعین»ندا قرق حدیث شریفنی تورکچه تفسیر ایتدی. بو قرق حدیث ترجمه‌سینه یازغان قویوداغی مقدمه‌سنده مقصدینی‌دا آچیق کورسه‌تمه‌کده‌در.

حمد اوکاکیم کلام خیر مآل
قیلدی ایلگه رسولدین ارسال
فارسی دانلار ایلابان ادراك (بو نقطه‌دا جامی‌نک فارسیچا قرق حدیث ترجمه‌سینه اشاره ایته‌در)
عاری ایردی بو نفع دین اتراك
ایسته‌دیم کیم بو خیل هم باری
بولماغایلار بو نفع دین عاری.

وه ترجمه‌سینک سوکندا دا:

«یتسه مقصود مدعا بیرله
مینی یاد ایتکه‌سین دعا بیرله
که نوائی‌غا اول دعا یتکه‌ی
بلبل روحی‌غا نوا یتکه‌ی» دیدر.

دیمه‌ك علی شیر نوائی بویوك تورکستان تورك شیخی أحمدیسوی نک قوردیغی ملی تصوف مکتبی غایه‌سی — «خلقنی دینیله‌شترو وه دینی ملیله‌شترو» نظریه‌سنه ده قاتیشمش وه بو ساحه‌دا قیمتلی خدمتلەر کورسه‌تمشدر.

بو تأریخی وثیقه‌لار بوکونکی خلقچیلق، ملتچیلك، تجدد پرور ملی انقلابچیلغمزنک تأریخی نیگیزینی قایدا قیدیرویمز ازومینی آچیق کورسه‌تمه‌کده ایکه‌ن، بز ئەلله قایسی یرله‌رده آداشیب یوروبمز. بو آداشقانلیغمزنک اسبابینی هیچ بولماسا ایمدی برآز قیدیریب، یولومزنی

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

توغرو لاشقا اورونساق هەم ملی هەم انسانی علمی باقیمدان خیرلی بر ایش کورگەن بولورمز دیب اویلایمەن.

***

بو قیسقاغنا ایسلەتودە سیاسی وە اجتماعی تورموشداغی خلقچیلق ملتچیلگینی کوردیگمز علی شیر نوائی فکری وە ادبی تورموشندا دا عینی درجەدە موفقیتلە یوروەش، بر مثبت ملی فعالیت کورسەتمشدر. بو وادیدا علی‌شیر تورك تیلی، تورك صنعتی وە عمومیتلە تورك حرثنە انکشاف یولینی حاضرلاو وە اونی لایق بولونديغی اوروننغا ایریشترو هدفیلە یوروەشدر.

علی شیر نوائی اورتاغا چیققان زمان هەر طرف فارسلق روحیلە مشبوع رندی تصوفچیلك فکریاتی، ادبیاتی تأثیری آستندا ایدی. بو تأثیر تورك سرایلارینی دا قاپلاب آلغان وە او یردە گویا بو أدبیاتنگ مشکل وە مرکب فکری، فلسفی موضوعلارینگ تورکچە افادەسی ممکن بولماغانلیغی قناعتی حکم سورەر ایدی. علی شیر هەر نەرسەدەن اول مەنە شو یاگلیش قناعتنی ییقوغا عزم ایتدی. بو مقصدلە فارس ادبیاتی أستاذلاری آثارندان تورك سرایلارندا تأثیرلی کورونگەن موضوعلارنی برەر - برەر آلیب تورکچە ایشلەی باشلادی. او فکری ادبیات استاذ- لارینا قارشی سوك درجەدە حرمتکار بولغان نوائی بعضی یازیلارینی حتی «ترجمە» دیب دە آتادی. اونگ بر قانچا اثرلەرندەگی معین مقصدلە ایشلەنگەن بعضی فارس مؤلفلەریلە موضوع برلکی وە اوزینگ تواضع اوچون «ترجمە» دیب آتاشلاری سوگرادان أوزی حقندا تورلو یاگلیش حکملەر بیریلیشینە سبب بولدی. بو حکملەرنی بیروچی «علما» وە یادە کورکورینە اونلارنگ یاگلیش حکمینی بەنیمسەوچی ذاتلار آرادا شو «ترجمەچیلك»، «تقلیدچیلق»، «اورژینالیتە یوقلیغی» کبی حکملەربیریشکە تایانق بولورلق اوبیەکتیف اساسنگ بولوب بولماغانلیغینی آختاریب کورو زحمتنی اختیار ایتمەدیلەر.

بر اثرنی ایکنچی بر اثردەن ترجمە دیب آتایابیلمەك أوچون اونگ ترجمەگە آلنغان اثرنگ مضمونینی نە آرتیقلق وە نەدە کەمچیلك

كۆرسەتمەسدەن بیریلووینە باغلیدر. ترجمە دیگەندە بو ترجمە اوستندەن اصل اثر حقندا قطعی حکم بیریلە بیلووی ممکن بولمالیدر. بو ترجمەنگ اصغری شرطیدر. ایمدی علی شیر نوائی آثارینی ترجمە دیوچی ذواتدان هیچ بریسی اونگ هەر هانگی بر اثریلە ترجمە ایتیلمش اولدیغی موضوع بحث اثر آراسندا شوندای بر مناسبت کورسەتە آلارلارمی ایکەن؟ مقرر کە یوق. بولماسا نیچین بوندای حکم بیرەدرلەر؟ اثرنی اوقوب، مقایسە ایتب کورو نتیجەسندە ایمەس، خیالی صورتدە هەم دە اولدەن آلنیب قویغان منفی بر وضعیت تأثیری آستندا بیریلگەن حکم وە یا باشقاسینگ هەر هانگی بر تأثیر آستندا سویلەدیگی حکمینی تیکشیروسز بەنیمسەب تارقاتو جانبازلغینا توشکەن کشیلەردەن باشقا تورلو نەرسە کوتوب دە بولمادیغی کبی بوندای حکملەرنگ قیمتیدە تایاندیقلاری علمی اساس ایلە متناسبدر.

نوائینگ نظیرە وە یا ترجمە دیب کورسەتیلگەن اثرلەندەن هیچ بریسی أصل دیب توشونولگەن اثرلەرنگ عینی بولماغانی بر طرفدا تورسون، نە روحی وە نە دە مفهومی اعتباریلە اونگ عینی ایمەسدر. مەنە شوندای ترجمە دیب آتالغان اثرلەرندەن بری بولغان «لسان‌الطیر» نی اصل دیب توشونولگەن فریدالدین عطارنگ «منطق الطیر»ی بیلەن مقایسە ایتب کورگەن پروفەسور بارتەلس «نوائینگ پوئەماسینی طبیعی ترجمە دیب آتاب بولمایدر. نوائی اثری (لسان‌الطیر) بوینچە عطارنگ هیچ بر اثری (او جملەدەن «منطق‌الطیر») حقندا حکم بیریب بولمایدر. حتی اونگ (عطارنگ) آثاردان قاراقتەری اعتباریلە نوائینگ «لسان الطیر»ینە یاقلاشتریلا بیلەجەك بریسی دە تاپیلمایدر» دیدر. عینی تدقیقچی سوزینە دوام ایتب «نتیجەدە عطارنگ پارلاق شهرتی توشکەنینی دە انکار ایتب بولمایدر. نوائینگ (عینی موضوع اوستندەگی) اثری داها مادی، داها بای، داها راسیونەل بولوب چیقدی. عطارداغی لطیف فانتازی یرینە نوائیدە منطق کیچدی. عطاردا اولدوقچا ضعیف کورونگەن دیداقتیق تمایلی نوائیدە داها کوچلو، داها صریح کورونەدی. بو ایکی

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شاعرنگ شخصیتی ده بر برنده‌ن بوتونله‌ی باشقادر. اونگچون ده عینی موضوع أوستنده گی‌اثرله‌رینگ عینی چیقماغانلیغی‌دا کیمسه‌نی حیرتله‌ندیر- مه‌مه‌لیدر» دیدر. (روسچا «میرعلی شیر» نام اثرگه مراجعت ایتیلسین).

عطار ایله نوائی آراسندا شخصی تمایلله‌ری اعتباریله کوب بویوك فرق بولغانی کبی ملی منسوبیتله‌ری اعتباریله آرا لارنداغی روحی فرق‌دا آز ایمه‌سدر. نوائی تورك روحینگ فلسفی محصولینی بیرسه، عطار دا فارس روحینی تموج ایتدیره‌در. بو حالدا ایکی اثرنگ آیریلیغی، هه‌ر ایکیسینگ ده، اوزینه مخصوص «اورژینالیته‌سی» بارلیغی انکار ایتیله آلادرمی؟ اوبه‌کتیف کوروشده طبیعی یوق!

نوائی‌نگ ترجمه، تقلید وه یا نظیره دیب آتالب کیلگه‌ن بوتون آثارینی بره‌ر-بره‌ر آلب تیکشیرسه‌گز عینی نتیجه‌گه باریب چیقاجاقسگز. مثلا او هیچ بر اثرنده فارس روحینگ خصوصیتی بولغان رندیلگی، رندی فلسفه نظریه‌سینی به‌ییمسه‌مه‌مشدر. تیرسنچه او تورك روحینا اویغون اخلاقی فلسفی آقیم یاراتیشقا اورونمشدر. باشقا جهتله‌رنده‌ن قطع نظر بو قاداری أوزی بر اورژینالیته‌در. بو قاداری أوزی آچیق کورسه‌تب تورادرکه ایمدیگه‌چه نوائی حقندا بیریلب کیله یاتقان حکمله‌رنگ کوبچیلگی اونگ آثاری، مفکوره‌سی وه تورموشی بیله‌ن یاقیندان تانیشیب بیریلگه‌ن حکمله‌ر ایمه‌سدر. بر مسئله وه بر شخصیت حقندا بالخاصه منفی بر حکم بیرمه‌یلو أوچون کوب آنیقلاب تیکشیرو لازمدر. تأسف، که علم آداملاری آراسندا دا کوبنچه بو مهم نقطه کوزه‌تیلمه‌ی قالادر. ایمدی نوائی‌نگ بو حرکتنده‌ن أصل مقصدی نه اولابیلیردی؟ دیگه‌ن بر سورغو أوز أوزنده‌ن کیلب قالادر. بونگ‌دا جوابینی نوائی‌نگ بوتون حرکات، فعالیتنده حاکم بولوب کیلگه‌ن ملی مفکوره مسئله‌سنده قیدیرمالیدر. او بو حرکتله هه‌ر نه‌رسه‌ده‌ن اول تورك فکری ادبیاتینا تورك روحی، تورك رنگی بیرمه‌کچی، بونگله بر طرفدان تورك فکر ادبیاتی وه بو آثارنی ایچنه آلغان تورك تیلی، تورك ادبیاتی، تورك حرثینگ موقعینی کوته‌رمه‌کچی، ایکنچی یاقدان یات تأثیر آستندا پاسلانیب

توغرو ملی یولدان آداشیب، ملی حرث قیمتی حقنداغی ایمانی ضعیفلەنب کیتکەن سرای دائرەسی میەلەرینی تازالاب توغرو ملی یولغا سالماقچی ایدی. او حقیقتاً دە بو ایکی مقصدندا دا حقیله موفق بولدی. دیمەك طرز حرکاتی دە توغرو ایدی.

نوائی وە اونڭ آچدیغی فکر مکتبینڭ بای ادبیاتی سرایلاردداغی تورکچەگە قاراشنی أوزگەرتدی؛ ایسکیدەن بیری «تورکچە وە تورك صنعتینڭ سرایلاردا اورون آلووینا مانع بولوب کیلەیاتقان، مرکب فلسفی موضوعلارنی تورکچە أفادە ایتب بولمایدر» دیگەن یاگلیش ذهنیتنی ییقدی وە تورکچەنڭ أنکشافنە سرای وە سرای طبقەسی ذهنندە کینڭ زمین حاضر لاغان بولدی. نوائی‌نڭ بو ساحەداغی موفقیتی درجەسینی هەر نەرسەدەن آرتیق، کوب اوزالمایچا یتیشە باشلاغان حتی نوائی‌نڭ دە جسارت ایتە آلمادیغی ملی وزندە شعر یازوغا قادار کیتکەن کشیلەرنڭ شو سرای اهلی ایچندەن چیققانلیغی آچیق کورسەتمەکدەدر.

نوائی اثرلەری تیشقی محیطدا دا تورك ادبیاتی وە تورکچەگە قارشی علاقە اویغاتدی. نوائی آثاریلە تانیشماق ایستەگەن فارس، هند وە باشقا محیطلاردا تورکچە اورگەنو هوسی آرتب، اونڭ یوللاری قیدیریلب وسائطی حاضرلانا باشلادی. بو نقطەنڭ اهمیتینی حقیله تقدیر ایتە بیلمەك اوچون یوقاریدا نقل ایتدیگمز تورك سرایلارنداغی تورکچەنڭ موقعینی وە اوگا قاراشنی ایسلەشمز کیرەك.

نوائی تورك تیلی وە تورك حرثینی مدافعە ایشینی علمی شکلدە اورتاغا قویماقچی بولغان کورەشچەن ملتچی بر عالمدر. او «محاکمة اللغتین» ندە ایستەر «لەکسیقون» (لغت) ایستەر دە غرامەر قومبیناسیونلاری باقیمندان فارسیچادان کوب بای بولغانلغینی مثاللاریلە اثبات ایتیشکە اورونارکەن، اسلوب وە ادا جهتندەن دە تورکچەنڭ فارسیچاغا فائقیتینی آلغا سورەدر. او بو مقایسەسینی کوب دفعەلار ادعا ایتیلدیکی کبی فارسیچاغا دوشمانلغندان یوروتمەکدە بولماسدان، صرف علمی حقیقتنی اورتاغا آتیب، أوز ملی محیطنداغی یاگلیش فکرلەرنی ییتریب، أوز

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

محیطدا أوز ملی تیلی وه ملی حرثی‌نگ انکشافی زمینینی حاضرلاماق مقصدینی‌غنا کوزه‌تمشدر. ذاتاً أوز ملتینی سیومه‌ك باشقا بر ملتکه دوشمان‌لقنی ایجاب ایتدیرمه‌دیگی کبی اونگ ترقی وه انکشاف زمینینی حاضر-لاشغا اورونماق، حقینی، منافعینی قوروماق دا باشقاسینا دوشمانلق معناسندا آکلاشیلا آلمایدر. او ذاتاً اثرنده أوز فکر وه مقصدینی دا آچیق آکلاتما قدادر.

«تورکنگ ستم ظریف یگیتله‌ری آسانلقتا بولا فارسی الفاظ بیله نظم آیتورغا مشغول بولوبتورلار. اگر کشی یاخشی ملاحظه وه تأمل قیلسا چون بو افظده مونچا وسعت وه میدانیدا مونچا فسحت تاپیلیر. کیره‌ك کیم موندا هه‌ر نوع سخن‌گذارلیغ، فصیح‌گفتارلیغ، نظمسازلیغ وه فسانه پردازلیغ آسانراق بولغای. وه واقع آسانراقدر. آندین سوگرا کیم تورك تیلی‌نگ جامعیتی مونچا دلایل بیله ثابت بولدی. کیره‌ك کیم بو خلق آراسیدین پیدا بولغان طبع اهلی صلاحیت وه طبعلارین أوز تیلله‌ری تورغاچ اوزگه تیل بیله ظاهر قیلماسالار ایردی وه ایشکه بویورماسالار ایردی.»

«بو احتمالغا خود یول بیرسه بولماس کیم تورك اولوسینگ خوش طبعلاری مجموعی سارت تیلی (یعنی فارسی) بیله نظم آیتقایلار وه بالکل تورك تیلی بیله آیتماغایلار».

بو صورتله مقصدینی آچیق کورسه‌تمه‌کده بولغان مؤلف اثرینگ سوگندا «خیالیمغا مونداق کیلور کیم تورك اولوسی فصیحلاریغا اولوغ حق ثابت قیلدیم، که أوز الفاظ و عبارتله‌ری حقیقتی وه أوز تیل—لغتله‌ری کیفیتیدین واقف بولدیلار. فارسی گویلارنگ عبارت وه الفاظ بابیدا طعن قیلور سرزنشیدین قوتولدیلار.» دیمه‌کله هدفینی ده آچیق آیدین سویله‌ب کیچمه‌کده‌در.

نوائی تیلچیلگی عمده‌له‌رینی بوکونکی ۲۰نچی عصرداغی تیلچیلگمز ده تعقیب ایتمه‌کده بولوندیغمز عمده‌له‌رله سالیشتریب کورگه‌نده‌گنه اونگ ملی اولدیغی قادار دا علمی بولغان پرەنسیپی حقیقی شکلنده

كوزومزگه كيره‌در. اگر ده بز بوكونكى تمثيل وه مدافعه ايتديگمز عمده‌له‌رله أوزيمزگه ملتيچيلك وصفينى طلب ايته‌تورغان بولساق، نوائى گه بو حقنى آرتيغيله بيرمه‌ك لازم كيله‌در.

حياتى فعاليتى بيله‌ن توركستاندا خلقچى تورك ملى مفكوره‌سينى هه‌ر جهته‌ده‌ن ايشله‌ب اوكا قطعى فورمينى بيريب، اونى، يات تأثيرده‌ن تازالاديغى سرايلارغا قادار كوتوروب حقيله ملى تورموشنك تملى ايتب اورناشترغان وزير اعظم امير على شير ايسه تورك تيلى، تورك صنعتى وه تورك حرثينى معروض اولديغى حقيرلقدان قورتاريب، اوكا لايق بولونديغى موقع، مستحق بولونديغى حرمتنى قازانديرغان متفكر، شاعر على شير نوائى ايدى. اونكچون ده على شير نوائى توركستان توركينك تا ١٥نچى عصردا يتيشترگه‌ن اكوره‌شچه‌ن بويوك بر ملتچيسيدر.

ئابدۇلجېلىل تۇران كۈتۈپخانىسى
مكتبة عبدالجليل توران
Abdulcelil Turan Kütüphanesi
www.uyghurweb.net

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

II

علی شیر نوائی وه ساویت حکومتی

بو یازینگ یوقاریداغی قسمندا علی شیر نوائی‌نگ تورکستان تورك ملی مفکوره‌سی انکشافنداغی رولی وه موقعینی ایسله‌تب أوتوشگه اورونغان ایدیك. یازینگ بو قسمندا ایسه تورکستان تورك ملتچیلگی ایله ساویت روسیا ایمپه‌ریالیزمی آراسندا علی‌شیر نوائی وه اونگ منسوب بولوندیغی «چاغاتای ادبیاتی» دوره‌سی توگه‌ره‌گنده بولوب کیله‌یاتقان تارتیشمانگ بعضی بر نقطه‌لارینا تماس ایتمه‌کچی بولامز.

شونیسینی دا شو باشدایاق قید ایتب کیته‌یلیك، که آرالقدا بو قسمنگ لزومینی آرتیراتورغان بر حادثه ده چیقیب قالدی. أوتکه‌ن ییل سه‌نته‌بر آیندا أوزبیکستان ساویت حکومتی وه قومونیست فرقه‌سی مرکزی توپلانب، ۱۹٤۱نچی ییلی باشندا نوائی‌نگ توغومینا ۵۰۰ ییل تولغانلیغی بایرامینی یاساشقا قرار بیردی وه بو بایرام حاضرلیغینی کورو اوچون مخصوص هیئت ده بیلگیله‌دی. مه‌نه شوکونده‌ن آلیب تورکستان ساویت مطبوعاتی علی شیرنوائی حقندا نشریاتغا کیچدی. بو برده‌ن بره چیقیب قالغان حادثه‌نگ معناسینی وه قالای چیقیب قالغانینی، ساویت نشریاتنداغی یالغان وه بهتانچیلقنی، نهایت ده بو نمایشده‌ن ساویتله‌ر-نگ نیمه چیقارماقچی وه تورکستانلیلقنگ نیمه‌کوتدیگینی آنیق اوگره‌نه بیلمه‌ك اوچون ایندیگه‌چه نوائی وه اونگ منسوب بولوندیغی ادبی دورنگ ساویتله‌ر طرفدان قالای معامله کوروب کیلدیگینی آچیق بیلیشمز کیره‌ك.

ساویت روسیانگ تورکستانداغی کولتور سیاستی تورکستان تورك خلقینی ملی أوزلگنده‌ن وه مفکوره قایناغندان آیریب «روس کولتوری» تأثیری آستینا آلیب روسلاشترماقدان باشقا هدف تعقیب ایتمه‌دیگینی «یاش تورکستان» اوقوچیلاری ییته‌رلك دلیلله‌رله بیله‌درله‌ر. طبیعی میگله‌رچه ییللاردان بیری تورلو دوره‌له‌ر کیچیریب کیله‌یاتقان تورکستان خلقی دا قولایلقله ملی‌کولتورنده‌ن وه أوز معنویاتندان آیریلیب أون-

لگندەن یاتلاشماماق، قانی وە سویی کبی تمیز روحی وە معنویاتینا دا یاتلق اویوتقوسی قویدورماماق أوچون ساواشدی. مەنە روس استیلاسی تأریخیلە باشلاغان بو ساواش قیزیل روس ایمپەریالیزمی دورندە کو-چەیدی. موضوعمز چەرچیوەسندەن کوب اوزاقلاشیب کیتمەسلك أوچون سوڭ ییللاردا‌غی بالخاصە چاغاتای ادبیاتی أوستندەگی چیکیشمەنی آلیب، اونگ دە بر نیچە مهم صفحەسینی قیسقاغنا کورسەتیب کیچو أوزی مسئلەنی بوتون چیپلاقلیغیلە اورتاغا قویوغا کفایت ایتەر دیگەن اویدەمز.

١٩٢٨نچی ییلی معاصرتورکستان تورك ادیبلەرندەن، عینی زماندا ادبیات، تأریخچیسی عبدالرؤف فطرت «أوزبیك ادبیاتی نمونەلەری» آتلی بر کتاب حاضرلادی. بو کتاب أوزبیکستان معارف قومیسارلیغی یانداغی علمی شورا رئیسی، لەنینغراد ساویت دارالفنونی تربیە کردەسی قیزیل پرو-فەسور، قوممونیست آتاجان هاشم طرفندان یازیلغان بر مقدمە بیلەن عینی علمی شورا طرفندان باستریلدی.

ایکی جلد اولاراق توشونولگەن اثرنگ برنچی جلدینی تشکیل ایتکەن بو کتاب ساویت روس کوروشی تعبیرلەرینە اویدوروولاراق «قبیلە ادبیاتی دورەسی نمونەلەری»، «فەئودااللق دوری ادبیاتی نمونە-لەری»، «سودا وە سرمایە دوری ادبیاتی نمونەلەری» باشلیغیلە اوچ قسمغا آیریلغاندر. میلادی ٨نچی عصردان آلیب ١٦نچی عصرغا قادارغی دور، یعنی تیموریلەر ییقیلیب أوزبیکلەر سلالەسی ایش باشینا کیچکونچە-کی دور ادبیاتی نمونەلەرینی کورسەتمەکچی بولغان توپلامدا ملی ادبیاتمزدان محمود کاشغری لغاتندا اوچراتیلغان نمونەلەرندەن، اور-خون کتابەلەری، قوداتقو بیلیکدەن توتوب بابرنامەگە چاقلی ملی صنعتمز آثاری نمونەلەری بیریلەدر. کتابنگ تورتدە اوچی «سودا وە سرمایە دوری» آتالغان چاغاتای ادبیاتی نمونەلەرینە آیریلمش بولغانی کبی بو دور آثاری اولاراق کیتریلگەن نمونەلەرنگ ٨/١٠ی علی شیرنوائی آثاریندەندر. مؤلفنگ سوزینە کورە اثرنگ ایکنچی جلدی أوزبیکلەر

ئەۋلاد گۆرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

خاندانی دوری باشلانیشندان آلیب جدیدیزم دوره‌سی سوگینا قادارغی آثار نمونه‌لەرینی ایچینه آلاجاقدی.

اولا مؤلف وه ناشرنگ اثرنی قالای تقدیم ایتدیکلەرینی کوره‌یلیك:

فطرت — معلوم، که بزنگ أولکه‌نگ أوزبیك أولکه‌سی آتالیشی ۱۶نچی عصر باشلارندا، أوزبیك شیبانی خان‌نگ تیموریله‌رنی ییگیب حکومتنی آلغانیدان، یعنی أوزبیکله‌رنگ سیاسی اوستونلکله‌ریده‌ن کیین بولغان. حالبوکه اورتا-آسیادا تورکله‌رنگ جوده کوبده‌ن بیری یاشا-ماقدا ایکه‌نلکله‌رینی بیلمه‌گه‌ن یوق. بورونغو خوارزم مدنیتینگ تورك-لەرنیکی بولغانی کبی اختلافلی نقطه‌لار(؟!)نی (بو نقطه ده مؤلف بولات سالی کبی بعضی ساویت تأریخچیله‌ری طرفندان تمثیل ایتیلگه‌ن کوروشله‌رنی قصد ایته‌در. ط.) نظرغا آلماغانمز دا هه‌م توکیولار، قارا خانیله‌ر، قارا خاتایلار، چاغاتایلار دوره‌له‌ریگه عائد تأریخی وثیقه-لار بو مسئله‌نگ ایضاحی أوچون یېته‌رلکدر. قدیم زمانلاردان بیری اورتا-آسیادا یاشاغان بو خلقنگ ئه‌لبه‌ته ادبیاتی بار ایدی. مه‌نه شو ادبیات بارا-بارا أوسه-أوسه، قوشنولاریدان فائدالانماق بیله‌ن برگه ترقینگ یوقاری باسقیچلاریغا چیقدی وه چاغاتای بالالارینگ حا-کملکله‌ری مناسبتی «چاغاتای ادبیاتی» آتالغان شکلگه کیره آلدی. أوزبیك حاکمیتنده‌ن کیین هه‌م شو ادبیات دوام قیلا-قیلا جدیدیزم ادبیاتیغاچا کیلدی. شونگ أوچون اورتا-آسیا تورك ادبیاتینگ أوزبیك سیاسی اوستونلگیده‌ن بورونغو دورینی، آیلیقسا چاغاتای ادبیاتینی بر یاقدا قویوب ادبی تأریخمزگه یاناشماق کوبده توغرو بولوب چیقمایدر. مه‌نه بو کتابنی ترتیب قیلغاندا بزنگ نقطهٔ نظریمز شو بولدی....»

«... تأریخی صنعتکارلاریمزنی تیکشیریش، اولارنگ تجربه-له‌ریده‌ن قورماق ایسته‌گه‌نمز پروله‌تار ادبیاتی أوچون فائدالانیش هه‌م کیره‌کسز بر حرکت بولمایدر. مه‌نه شو قیسقاغنا ایضاحات بو کتابنی قاندای تیله‌ك بیله‌ن ترتیب قیلغانمزنی بیلدیرگه‌ن بولسا کیره‌ك.» دیەدر. (نمونه‌لەر، ص. XII—XI).

ايمدى ناشر آتاجان هاشمنڭ «سوز باشى»ندان برنيچه شينگيل آلايلق:

، طبيعى بوتون قوممونيستلار كبى او دا روس پرولەتارى غلبەسى وە پرولەتار حاكميتى توزولمەسينى مقدمه قيلغاندان سوڭ «پرولەتار فكربگه وە قولله كتيويزم اساسيغا قورولغان پرولەتار ادبياتى، مدنيتى كيرەك»لگندەن سويلەيدر. قيزيل پروفەسور آتاجان سوزينه دوام ايتب «پرولەتار ادبياتى، مدنيتى»نڭ «آسماندان توشمەس»لگى يا «ييردەن پيدا بولوب قالماسليغى» وە يا دە «بر نيچه كشينڭ اونى اويلاب چيقارا آلماسليغينى آلغا سوروب كيليب «پرولەتار مدنيتى أوتكەن جمعيتلەردەن قالغان بوتون علملەر ترقيسى نتيجەسيدە يوزگه چيقاتورغان تأريخى ضرورى نەرسەدر» ديدر.

آتاجان هاشم — ايسكى مدنى ميراثنى ياخشى بيليش، بونڭ أوچون اوندان كيرەكلى جايلازينى آليب توپلاش وە توپلانغانلارى أوستيدە ايشلەش — مەنه بو پرولەتار ادبياتى، پرولەتار مدنيتى نى توزوش أوچون اساسدر.» ديگەندەن سوڭ «باشقالار قاتاريدا بيز دە هەم بو ايش باشلاندى. أوزبيك تأريخى ماتەرياللارى، أوزبيك خلق ادبياتى آنجا غنا توپلاندى وە توپلانغان ماتەريالار ايشلەنمەكدە. اورتاق فطرت نڭ بو «أوزبيك ادبياتى نمونەلەرى»نڭ بو بولەگيدە سودا—قاپيتاليزم ناىى آستيدا بيريلگەن چاغاتاى ادبياتى مركزى اوروننى آلادى. حقيقتاً دە بو دور ادبياتى— ادبياتمزنڭ ايڭ گورولله گەن دوريدر.

چاغاتاى ادبياتينڭ اسلوبى، عمومى روحى —كيف و صفا، عشق، گوزەللك، مى، گل، بلبلدر(؟!). بو عمومى روح يەنه كشينى ئەللەنەيتورغان بر شكلدە بيريلەدر.

چاغاتاى ادبياتيداغى عمومى روح — تورموشنى تورلو سوز بيزەكلەرى بيلەن بيزەتيش، كشينى ئەللەشدر. آلتون دوردە گى بوتون صنعتدە بو ئەللەلەش روحى باردر. بو دورنڭ ادبياتيني اوقيسزمى، يا

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

موسیقی کویله‌رینی ایشته‌سزمی ، یا عمارتله‌رنی تماشا قیلاسزمی ، باری بر ئه‌لله‌له‌یدر.

اکثریت اعتباری بیله‌ن چاغاتای ادبیاتی شکل ، زینت ، بیزه‌ك (؟!) ادبیاتیدر. بو ادبیات باشدان آیاق «صنعت ، صنعت أوچوندر» فکری ، نظریه‌سی روحی بیله‌ن سوغاریلغاندر. اوندا مضمونغا ایمه‌س ، شکلگه اهمیت بیریلگه‌ن». (؟!)

چاغاتای ادبیاتی حقندا یوقاریداغی قسم اعظمی یا گلیش حکمله‌رنی بیریب کیلگه‌ن قیزیل پروفه‌سور «صنعت صنعت أوچوندر» نظریه‌سینگ چیقیشی حقنداغی پلوخانوف طرفندان سرد ایتیلگه‌ن کوروشله‌رنی نقل ایتب ، آوروپا ادبیاتی اوچون‌گنه توغرو بولغان بو نظریه‌نگ بوسبوتون باشقا شرائط ایچنده انکشاف ایتکه‌ن چاغاتای ادبیاتی أوچون یاراما‌یاجاغینی آلغا سوره‌در. «چونکه چاغاتای ادبیاتی ادیبله‌ری بر صنف قولیدا ایزلگه‌ن ، یا ایزیلمه‌کده بولغان ، کوره‌شیب بیگلگه‌ن ایمه‌س ، بلکه بوتون یاولارینی ییگیب حاکم بولغان صنف مفکوره‌چیله‌ریدر. اولار وه اولارنی اوره‌گه‌ن تورموش آراسندا قارشیلق یوق ایدی» دیدیکده‌ن سوك او دورده تورکستاندا سرمایه‌دارلق قالای یارانیب انکشاف ایتدیگینی (؟!) قوممونیستلارچا ایضاح ایتیشکه اورونادر.

***

مه‌نه شو مؤلف وه ناشری طرفندان یوقاریداغیچا تقدیم ایتیلگه‌ن «نمونه‌له‌ر» اورتاغا چیقار‌-چیقماس ساویت مطبوعاتندا مثلی کورولمه‌گه‌ن بر پاتردی قوپدی. بوتون أوزبیکستان مطبوعاتینی ییللارچا مشغول ایتب کیلگه‌ن بو چیقش حقندا تورلو آیریم یازیلار دا چیقدی. ایگ کوب مشغول بولغان دا موسقوا فرقه وه حکومتینگ تورکستانداغی او زمانغی باش ممثللگی «اورتا‌-آسیا بیوروسی» قاراماغنداغی «زاپارتیو» مجموعه‌سی بولدی. بو مجموعه‌دا چیققان بایبولاتوف اسملی بریسینگ یازیلاری سوگرادان بر آزدا کیگه‌یتیلیب یه‌نه عینی اداره‌نگ قولونداغی ساویت

دولت نشریاتی طرفندان «چاغاتاییزم — پان تورکیزم» آتلی کتاب حالندا دا چیقاریلدی.(١٩٣٢ ده).

مه‌نه شو اورتا آسیا بیوروسی طرفندان چیقاریلغان بایبو لاتوف یازیسندا ساویت حکومتینگ چاغاتای‌ادبیاتی وه اونگ «آتاسی» نوائی‌گه قاراشی توپلو وه آچیق کورسه‌تیلیب قویولغان. ساویت حکومتی قاراشینی قیزیل موسقوانگ تورکستانداغی سردارلق اداره‌سی دیمه‌ك بولغان اورتا آسیا بیوروسی قاراماغندا چیققان بو یازیدان داها صلاحیتلی بر شکللده کورسه‌توچینی قیدیریشنگ کیره‌گی باره‌ی ؟ ذاتاً اوزمان تورکستانداغی بوتون ایش مسئولیتینی اوموزندا تاشیغان بو مؤسسه باشنداغیلاردان داها صلاحیتلی بر منبع تاپیب دا بولمایدر.

«أوزبیك ادبیاتی وه چاغاتییز.» دیب باشلاغان یازیسندا بایبو لاتوف مقدمه‌ده‌گی نظریه‌لرگه تماس ایتب، هر نه‌رسه‌ده‌ن اول مؤلف وه ناشر-نگ ماقسیزم نظریه‌سی حقندا معلوماتسز ایکه‌نلکله‌رینه قطعی حکم بیره‌در.

او فطرت‌نگ «ادبیات تأریخمزگه ایسکی دورله‌ر آینیقسا چاغاتای ادبیاتی دوره‌سینه کیرمه‌یچه یاناشیب بولمایدر.» ، «تأریخی صنعتکار-لاریمزنی تیکشیریش، اولارنگ تجربه‌له‌ریده‌ن قورماق ایسته‌گه‌نمز پروله‌تار أدبیاتی أوچون فائدالانیش هم کیره‌کسز بر حرکت بولمایدر» دیگه‌نی بیله‌ن آتاجان هاشم‌نگ چاغاتای ادبیاتی دوره‌سینی «ادبیاتمز-نگ گوروله‌گه‌ن دوری» دیب کورسه‌تووینی آلیب بو کوروشله‌رنی قطعیاً نا توغرو حتی علمی وه تأریخی تحریفچیلك قیلیب چیقاریشغا اورونادر. او ذاتاً کتابنگ قوروولوشندا ساویت حکومتینگ هر نه‌ر-سه‌ده‌ن آرتیق قورقدیغی «پان تورکیزم» ایزله‌رینی کوره‌در. اونگچا «نمونه‌له‌ر» قطعیاً أوزبیك ادبیاتی نمونه‌له‌ری ایمه‌سدر.» فطرت بوکونکی أوزبیکلك وه اونگ ادبیاتی وه تیلی بیله‌ن قطغیاً علاقه‌سی بولماغان، اورتا عصرلاردا تورکستاندا یاشاغان اورخون، اویغور، اوغوز، چاغا-تای تورکله‌ری ادبیاتی نمونه‌له‌رینی أوزبیك ادبیاتی نمونه‌له‌ری دیب اوتکه‌زمه‌کچی بولغانمش.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

یازیسینگ ایکنچی بر پیرنده ده یه‌نه شو مسئله‌گه تماس ایتب «سایغیلی تأریخچی یاگلیشادر. چونکه تقدیم ایتدیکی «أوزبیك ادبیاتی نمونه‌له‌ری» یالغانچی اوزبیك ادبیاتی نمونه‌له‌ریدر. حقیقتده اونلار أوزبیك ادبیاتی نمونه‌له‌ری ایمه‌س (یه‌گیسه‌ی تاتارلاری، اویغور، اوغوز، چاغاتای تورکله‌ری وه باشقالار کبی) اورتا عصرلاردا یاشاغان تورکله‌ر ادبیاتی نمونه‌له‌ریدر» دیدر. (ص. ۲۵).

اثرینگ یه‌نه باشقا بر پیرنده فطرت‌نگ «ملتچیلگی»، «پان تورکیستلگی»نی کورسه‌تمه‌کچی بولوب، اونگ تورلو سوز وه یازیلاردان پارچالار نقل ایتکه‌نده‌ن سوك یه‌نه شو نمونه‌له‌رگه قایتب ۱۹۲۸نچی ییلی نشر ایتیلگه‌ن «أوزبیك ادبیاتی نمونه‌له‌رینی آلساگز، اوندا فطرت‌نگ «پان تورکیستلك» اوروناشلاری بوتونیسی تجسم ایتدیریله‌در. موندا «أوزبیك ادبی میراثی» بایراغی آستندا ۷—۱٦ عصرلاردا اورتا آسیادا یاشامش یه‌گیسه‌ی تاتارلاری، اورخون، اوغوز، کاشغار، اویغور وه چاغاتای تورکله‌ری ادبیاتینی توپلامشدر. ۱۹۲۹ نچی ییلی عرفه‌سنده اورتاغا چیققان بو یاخشیلق «پان تورکیزم»نگ حیله‌کار چیچه‌ك دسته‌سنده‌ن باشقا نیمه بولا آلادر؟» دیدر.

بایبولاتوفغا کوره، فطرت ایسکی بالخاصه «مفکوره جهتنده‌ن بورژوآ ملتچیله‌ر منفعتنه یاقین چاغاتای ادبیاتینی قصداً أوزبیك پروله‌تار ادبیاتینا نیگز قیلیب بیرمه‌کچی» بولغان. او سوزینگ دوامندا بو هه‌م شکلی هه‌م مضمونی بیله‌ن بوکونکی أوزبیکگه یات ادبیاتنی بیله توروب نیچین معاصر أوزبیك پروله‌تار ادبیاتی نیگزی قیلیب بیرمه‌کچی بولغانلقلارین فطرت وه آتاجان‌دان سورایدر وه بو سورغوسینا یازیسینگ ایکنچی بر پیرنده أوزی جواب دا بیره‌در. اونگچا فطرت أوز مریدی قوممونیست آتاجان هاشم‌نگ یارده‌می بیله‌ن أوز مفکوره‌سی (پان تورکیستلك)نی ایشکه آشیرماقچی وه یاش أوزبیك ادبیاتچیلاری نسلینه أوزبیك پروله‌تار ادبیاتی نیگزی ایتب أوتکه‌زدیگی بو زمین أوستنده شوونیست، اولترا ملتچیله‌ر ادبیاتی یاراتماقچی بولغاندر.

ائرینگ باش يیتلەرندە یاق «آلتون دۆر دیدیکلەری چاغاتای
ادبیاتی دوری ادیبلەری شولاستیك توشونچە، دینی ایدەآلیزم وە
تصوف‌نگ پارلاق ممثللەریدر» دیگەن بایبولاتوف ایکنچی بر اوروندا
أوز أوزینە «چاغاتای ادبیاتینی پرولەتار ادبیاتی نیگزی ایتب آلابیلە-
مزمی؟» دیگەن سورغونی بیریب، بو سورغوسینا جواب اولاراق
«چاغاتای ادبیاتی یازیچیلارینگ تصوفغا یات بولماغانلقلارینی یوقاریدا
سویلەدیك، مثال اوچون چاغاتای ادیبلەری «آتاسی» نوائی‌نی آلساق،
اونگ دا مشهور دیوانینی دە اللهگە حمد، پیغمبرگە ثنا بیلەن باشلا-
دیغینی کورەمز» دیدر. فکرینی داها آیدین قیلیب کورسەتمەکچی بولغان
بایبولاتوف باشقا بر اوروندا «حقیقی دنیادان قاچقان بوتون چاغاتای
ادبیاتی دوری صنعتکارلاری بزنگ اوچون یالغز دورلەرینگ خاطرەسی
بولوب غنا قالغاندر. بو خیالپرست، متصوف، سیموولیستلەردەن بز
معاصر أوزبیك پرولەتار ادبیاتی أوچون هیچ نەرسە آلالمایمز. بو نقطەدا
شبهەسز ایکی تورلو فکر بولاآلمایدی.أوزبیك ادبیاتی نمونەلەرندە ادبی
میراث دیب تقدیم ایتیلمەکدە بولغانلار ایمدیکی چاغدا بزنگ أوچون
جانلی بر قیمتنی حائز بولمایدر. اونی پرولەتار ادبیاتی نیگیزی اولاراق
استفادە ایتونی دە ایشلەی آلمایمز» دیدر.(ص. ١٣).
«چاغاتاییزم»نگ «پان تورکیزم» دیمەکدەن باشقا بر نەرسە بولما-
غانلیغینی تکرار-تکرار سویلەوچی(ص. ٩) بایبولاتوف یازیسینگ سو-
گینا توغرو(ص. ٣٩) فطرت أوچون«أوزبیك تعبیرینگ رسمیت أوچون
قوللانیلغان بر تیشقی فورمدان‌غنا عبارت ایکەنینی، مضموندا ایسە «چاغا-
تای» توشونولگەنینی، «چاغاتاییزم»نگ دە حقیقتدە «تورانچیلق» یعنی
«پان تورکیستلك» دیمەك بولغانینی، اونگچون دە «چاغاتاییزم»نگ تار-
ملتچیلك (یعنی تورکستانداغی یاساما ساویت ملتچیلەری ط.) چەرچیوەسینە
سیغمادیغینی، «بویوك تورکستان»دان بحث ایتیلگەندە «پان تورکیزم»
دیب آگلاش لازم ایکەنینی آلغا سورەدر.
بایبولاتوف سوزینگ دوامندا «بزنگ شرائطدا «پان تورکیزم

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

وه پان اسلامیزم» کبی «پان أوزبیکیزم»ده (بو تعبیرلەرنگ قوللانیلیشینا دقت ایتسەگز ، «پان» علاوەسینی نە معنادا آلماقدا بولغانینی دا آکلارسکز. ط.) ساویت دوشمانی تیسکەریچی بورژوآ ملتچیلەر منفعتیله هیچ بر تورلو ضدیت تشکیل ایتمەیدر. بزنگ (یعنی بایبولاتوفلارنگ) وظیفەمز ایسه تورلو وه هەر بر ساویت دوشمانی سوقولوشلارغا قارشی آمانسز کورەشدر. شونگ أوچون بوندای ساویت دوشمانی سوقولوشلارغا قارشی کورەشونی أوز وظیفەسی دیب بیلوچی هەر بر کشی «چاغاتایزم»نی کوك وه بوتاقلارینی قوروتغونچا فاش ایتمەلی وه اونگ قالدیقلاری اوچون قایتادان جانلانو احتمالینی بیترمەلی» دیدر.

بایبولاتوف فطرت ، آتاجانلارنگ «أوزبیك ادبیاتی نمونەلەری» تامغاسی آستندا «چاغاتای ادبیاتی»نی ایشکه کیریتب یوبارو اورونوشلارینی عینیله سیاسی ساحەدا حدیرعلی اوغلی ، انغام اوغلی ، سعدوقاص اوغلی وه باشقالارنگ ایشلەدیکلەری کبی پرولەتار اینتەرناسیونالیزمی مفکورەسینی قولاتو اورونوشلاری ایکەنینی یالغز بریسی سیاست ، ایکنچیسی تیل وه ادبیات ساحەسندان یوروتولمەکده ایکەنینی آلغا سورەدر ؛ اونگچون ده «چاغاتایچیلق» پردەسی آستندا اورتاغا چیقماقدا بولغان «یەگی پان تورکیزم»(Neopanturkizm) مفکورەسینی آمانسزچاسینا محو ایتونی هەر بر ساویتچینگ وظیفەسی دیب بیلەدر.

وقتیله (۱۹۲۱ ده) أملا قورولتایندا فطرت طرفندان سویلەنگەن بر نطقدان «تورك ادبیاتلاری» آراسندا چاغاتای ادبیاتینگ أیگ یوکسەك اورون توتدیغی ، چاغاتای ادبیاتی تلینگ تورك لهجەلەری آراسندا أیگ کوب ایشلەنگەنی ، انکشاف ایتکەنی بولغانی ، شونگ أوچون ده تازا چاغاتای ادبی تیلی یاراتو کیره کلگی حقنداغی تلقینلارنی نقل ایتکەن(ص. ۸) بایبولاتوف یازیسینگ ایکنچی بر یرنده(ص.۱۲) ایسکبی اوغوز ، اویغور تورکلەری وه باشقالاردان قطع نظر أوزبیکچەنگ سلفی سانالغان چاغاتایچانگ اوزی ده بوکونکی أوزبیك ادبی تیلندەن کوب اوزاقدر. «چاغاتای تیلی»نگ ۹/۱۰ی عربچا وه فارسیچا

قاریشیغندان عبارتدر. اونگ عادی سوادلی أوزبیککه گنه ایمەس، ساویت مکتبندەن چیققان وە یا انقلابغا قادارغی بوخارا دینی مدرسەلەرینی کورمەگەن کشیلەرگە دە آکلاشیلماغانلیغی مەنە شوندانددر.» دیدر.

«چاغاتای ادبیاتی» تیلینی أیچندە عربچا، فارسیچا سوزلەرنگ کوبلگی بیلەن عیبلەوچی شو بایبولاتوف عینی یازیسیندا فطرتنگ یوقاریدا آتالغان املا قورولتایندا سویلەگەن نطقندان «اوچ لهجەنی یاتلق‌ـــروسچا، فارسیچا، عربچاـــدان تازا لاساق، بویوك مقصدیمز تورکچیلکنی ئەلدە ایتکەن بولامز» دیگەن سوزلەریله أفادە ایتمەك ایستەـ دیگی‌تورك تیلینی‌تازالاو اورونوشینی‌دە اوگا عیباو لاراق یوکلەتمەکچی بولادر. او چاغاتایچیلار آینیقسا فطرتنگ تیل نظریەسینی تورکستان «آق مهاجرلەری باشلوغی م. چوقایلار»نگ «عموم تورك جبهەسی»، «عموم تورك کولتوری»، بونگ أوچون دە «عمومی تورك ادبی تیلی» یاراتو یولنداغی اورونوشلاری بیلەن چاقیشتریب «بو صورتدە چاغاـ تایچیلاریمزله آق مهاجرلەر باشلوغی چوقای اوغلی آرسنداغی فرق نیمەدر؟» دیدر.

بایبولاتوف چاغاتایچیلارنگ أوزبیکستانکیگ زحمتکشلەر کتلەسی تیلینگ «آلتون دور» ادبیاتنگ کوکەریب، سارغایغان یاپراقلارندان ایمەس، کوندەلك تورموشدان سوز آلیب باییماقدا بولغانندان آچیقلی ایکەنینی سویلەمەکله ایمدیگەچە یاشیریب کیلدیکی ساویت روسیا سیاستی توگونلەرندەن برینی کورسەتب کیتمەکدەدر. اونگ «کوندەلك تورـ موش» دیب أفادە ایتمەکدە اولدیغی معاصر «أوزبیك تیلینی» بایتوچی منبعنگ نیمەدەن عبارت ایکەنینی بر آز توبەندە یەنە ساویت مطبوعاتینگ أوزندەن أورگەنەجەکمز.

بر وقتکی بویوك تیمور طرفندان قازانیلغان شهرتگە قیزیققان «چاغاتای گورونگی» تودەسینگ او زمانغیسی کبی «بویوك تورکستان» دولتی قورو امیدینی بەسلەدیگینی سویلەوچی بایبولاتوف یان تورـ کیستلەرنگ أوزبیك، قازاق، قیرغز، تورکمەن وە باشقالارنگ آیریم

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ملتلەر ایمەس، بوتونیسینگ بر کنه بویوك تورك ملتنه منسوب عنصر ایکەنلکلەری ادعاسندا بولغانلقلارینی، اونلارنگ یالغز آتالغان تورك عنصرلارینی غنا ایمەس حتی تاجیکلەرنگ ده اصلاً تورك بولوب فارسی تأثیری آستندا قالغانلقلارینی، بناً علیه تورك ملتی عنصرینا کیرەجەك‌لەرینی آلغا سوردوکلەرینی سویلەیدر.

۱۹۳۲ ده اورتا آسیا بیوروسی طرفندان چیقاریلغان «چاغاتاییزم — پان تورکیزم» بر کره ادبیات تأریخنده «چاغاتای ادبیاتی» دیب یوروتولگەن دورنگ تورك خلقی بیلەن اونگ بوکونکی ساویت دورنده «أوزبیك ملتی» قیلیب اورتاغا چیقاریلماقچی بولغان بر اوروغی آراسندا هەر قاندای باغلانش بولووینی رد ایتەدر. او نه چاغاتای ادبیاتینگ بوکونکی «أوزبیك» ادبیاتی بیلەن وه نه ده چاغاتای ادبیاتی تیلینگ «أوزبیك» ادبیاتی تیلی بیلەن باغلانیشینی قبول ایتەدر. اونگ فکرنچه چاغاتای‌ادبیاتی، هەم او ادبیاتنگ تیلی نه شکل وه نەده مضمونچا معاصر «أوزبیك» ادبیاتینا نیگیز وه یا نمونه بولا آلادر. چاغاتای ادبیاتی بیلەن بوکونکی أوزبیك ادبیاتی آراسندا هەر قاندای بر باغلانیش قیدیریش اونگچا ساویت وه پرولەتار مفکورەسی دوشمانلیغیدر. مەنه شو اساس فکرلەری یوزندەن او یازیسینی بوتون چین قوممونیستلارنی چاغاتایچیلققا قارشی آمانسز کورەشکه چاقیرماقله بیترەدر.

ایمدی اورتا‌آسیا بیوروسی طرفندان چیقاریلغان بو نشریاتنگ تلقین ایتدیکی فکرلەرنی محلی رسمی ساویت محافلی قالای قارشی آلمشدر؟ دیرسگز. بو جهتنی ساویت حکومتی طرفندان بلا واسطه آلنغان تدبیردەن داها آچیق کورسەته بیلوچی بر نەرسه تاپیلمایدر. بو نشریات نتیجەسنده ساویت حکومتی معارف قومیسارلیغی طرفندان چیقاریلغان «نمونەلەر»نی استعمالدان منع ایتدی، ایکنچی جلدینی اولدەن توشونولگەن شکلنده حاضرلاونی توختاتدیردی.

آرالقداغی ساویت مطبوعاتی بیتلەرنده چیققان تنقید وه تکدیرلەرنی سیراسیله تعقیب ایتو بو یازینی کوب اوزایتب یوباراجاغندان

بویوك بر آدیم آتلاب ۱۹۳۶نچی ییلغا چیقماقچی بولامز. «أدبی أوز-بیکستان» آتلی روسچا مجموعه‌نگ شو ییلغی برنچی سانندا مجیدی اسملی بر ساویت ادبی تنقیدچیسینگ ادبیات تنقیدینه آتالغان اوزون بر مقاله‌سی چیقدی. بو مقاله‌ده ده «چاغاتای ادبیاتی» بحثنه تماس بار. مقاله‌نگ چاغاتای ادبیاتندان بحث آچقان ییرنده «بورژوآ کولتوری، بورژوآ علمی وه بورژوآ صنعتی بوتونله‌ی استثمارچیلق روحینا چومغان. اونگچون اونی تنقیدی شکلده ایشله‌ب چیقمایچا قبول ایتوده‌ن سون قلیب دا بولمایدی. بو نقطه آیتیقسا چاغاتای ادبیاتی وه تورلو ایسکی أوزبیك ادبیاتندان فائدالانو ایشنده مهمدر. بو مسئله بزنگ قارشیمزغا ایسکی ادبی میراثنی مارقس—له‌نین نظریه‌سی باقیمندان تیکشرو، أور-گه‌نو ایشینی کیتریب قویادر. ایسکی ادبیاتدان بر نه‌رسه آلا بیلمه‌ك اوچون اونی یاخشی بیلیش کیره‌ك. بز هیچ بر صورتله ملتچیله‌ر کبی چاغاتای ادبیاتینی ایده‌آل دیب ساناای آلمایمز(ص. ۱۷٤) دیدیکی کبی، یازینگ ایکنچی بر ییرنده سوزنی نوائی‌گه کیتریب «نمونه‌له‌ر»گه کیرگه‌ن نوائی‌نگ أوز پادشاهینا قیلغان مراجعتندان یازینگ باشدان آخریغاچا معین صنفی ایمتیلیش بیله‌ن مشبوع بولغانلیغی آچیق کوروئوب تورادر. نوائی‌نگ بوتونمزگه معلوم «فرهاد وه شیرین»، «لیلی-مجنون» کبی منظومه‌له‌رینی صنف تیشنداغی وه یا ده «تازه صنعت»(یعنی یوقاریدا کیتردیگمز «صنعت، صنعت أوچوندر» دیگه‌ن نظریه مراد ایتیله‌در. ط.) اثری دیب قبول ایته آلامزمی؟— یوق» دیدر.(ص. ۱۷۱).

مه‌نه بو دفعه‌ده ایسته‌ر چاغاتای ادبیاتی عمومیلکده، ایسته‌ر ده نوائی یالغزلقدا «أوزبیك ساویت ادبیاتی» أوچون رد ایتیلمه‌کده‌در. یالغز شو قادار فرق ایله‌که مجیدی، موسقوادان قایراب یوباریلغان جاهل بایبولاتوف کبی چاغاتای ادبیاتی بیله‌ن بوکونکی تورکستان ادبیاتی آراسنداغی مناسبتنی آچیق انکار ایتب چیقوغا جسارت ایته آلماغان. طبیعی بونگ سببی ده آشکاردر. باری بر اونگچا دا چاغاتای ادبیاتی وه نوائی‌نی بولغانی کبی قبول ایتب تقدیم ایتو ملتچیله‌ر ایشیدر. او دا

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

نوائی‌نی مارقس—له‌نین نظریه‌سی داها توغروسی ستالین ملی سیاستی ایله گنده‌ن اوتکه‌زمه کچی بولادر. او دا چاغاتای ادیبله‌رینی تقلید ایتوچی یازوچیلارغا آتشله‌ر پوسکورمه کده‌در.

تورکستاندا ساویت حکومتی باش ناشرافکاری «پراودا ووستوکا» غازیتاسی(۳۵. ٤. ۲۳)«أوزبیك ساویت ادبیاتی»نگ ایگ بویوك خدمتی ارتجاعی أملله‌رله ایسکیلکنی تیریلتمه کچی بولوب یوروگه‌ن تیسکه‌ریچی «چاغاتای گورونگی» وه اونگ قالدیقلارینی قولاتب توزدیرغانندا» دیب کورسه‌ته‌در.

عینی غازیتا ایکنچی بر اوروندا—یان تورکیزم ترابادورلاری طرفدان ایریشیلمه‌س درجه‌ده‌کی یوکسه‌ك نمونه‌له‌ر درجه‌سینه کو-ته‌ریلگه‌ن فه‌ئوداللق دوری یعنی چاغاتای ادبیاتی شاعرله‌ری قارشیسندا ایگیلو ایمدی ده بعضی بر شاعرله‌ر یازیسندا ایزینی کورسه‌تمه کده‌در. اونلار قلاسیك میراثنی تنقیدی کوروشله به‌نیمسه‌مه‌ك اورنندا بو فه‌ئو-داللق دوری شعرینی قولچه‌سینه تقلید ایته باشلادیلار.» دیدر.

ایمدیگه‌چه أوزبیکستان ساویت ادبیله‌ری محیطندا مهم رول اویناب کیله‌یاتقان کشیله‌رنگ بری ضیا سعید عمر خیام وه باشقا شرق متفکر شاعرله‌ری ایله بر قاتاردا نوائی‌نی ده «قارا تاختانگ فیگورله‌ری» دیب آتاب یوردی.

«قیزیل اوزبیکستان» هه‌له اوتکه‌ن یلدا تورکستان ادبیات تأریخچیله‌رنده‌ن میان بزرك‌نی بر یازیسندا «أوزبیك ادبیاتینگ پارلاق دوری أوتوب کیتدی» دیب یازغانلغی أوچون عیبله‌ب چیقدی.

ایمدی بر آزدا ایسکی ادبیات وه اونگ تیلیله هه‌ر قاندای باغلانیشینی قطعیتله رد ایتب کیلگه‌ن ساویت حکومتینگ یه‌گی أوزبیك ادبیاتینا قاندای تیل بیرمه کچی بولغانلیغینی تیکلایلق.

یو قاریدا آتالغان «پراودا ووستوکا» غازیتاسی أوزبیك ساویت ادبیاتی تیلینی بوکونکی تورموش طلبیگه (یعنی داها توغروسی ساویت حکومتی سیاستی طلبیگه. ط.) جواب بیره آلمایتورغان دیب تاپادر.

اونڭچا صنعتکارلار فکرلەرینی عمومگه (موسقوا ممثللەرینه) آڭلا-
شیلارلق سوزلەرله أفاده ایتمەیدرلەر. کوپنچه یازیچیلارنڭ تیلی ایشچی
وه قولخوزچیغا یاتدر.»

ساویت محرری أوزبیك ساویت ادبیاتی تیلینه داها تیره‌گده‌ن
یاناشماقچی بولوب اونداغی تیل کولتوری کورەشینی روس ادبی
تیلنده‌گی تیل کولتوری بیله‌ن مقایسه ایته‌در. اونڭچا أوزبیك ادبیاتندا
تیل کولتوری اوچون کورەشو، روس ادبیاتندا تیل کولتوری
اوچون کورەشوده‌ن اولچو قبول ایتمه‌یه‌جه‌ك درجه‌ده آغردر. روس
یازیچیسینا اساسدا تیلنی «کولاك»، «مه‌شچان» کبی دوشمان عنصر
طرفدان کیریتیلگه‌ن یاتلقلاردان تازالاو، ژارغون، محلیتچیلك وه یاش
یازوچیلارداغی تیل کولتورسزلیگینه قارشی کورەشو توشه‌در. روس قلا-
سیك ادبیاتینڭ بای کولتوری، لەنین وه ستالینڭ تیل بایلیغی، گورکی
وه مایاقووسکی‌نڭ پارلاق تیلی، روس تیلینڭ علمی نیگیزی ایشله‌ن-
گه‌نلگی بوتونیسی روس ادبیاتندا تیل کولتوری کورەشینی ینگلله‌ته-
تورغان عامللەردر.

أوزبیك ادبیاتی قارشیسندا تورغان اساس آغرلق هەر نەرسەدەن
اول تیلنڭ أوزبیکستان ایشچی هەم قولخوزچیسینڭ فعالیتنده‌گی جانلی
تیل بایلیغینی توپلاش وه اونی بر سیسته‌مگه قویوش، اونڭدا أوزبیکستان
سوسیالیستیك قورولوشی، اجتماعی عملیاتینا اویغون بولوب بولماغانلیغینی
تیکشیرو مجبوریتی بارلغیدر. أوزبیکستان اقتصادیاتینڭ کوکنده‌ن أوز-
گه‌ریشی، مملکتنڭ صنایعله‌شووی، قولخوز قورولوشینڭ غلبه‌سی،
تورلو معاصر بیلیم تارماقلارینڭ أوسووی وه بونگله باغلیلقدا یه‌گی
مفهوملارنڭ آرتووی یه‌گی سوز آلو وه یه‌گی سوز توزونی کیره‌کلی
قیلمای قالالمایدر.

اداره‌لەرده‌گی، باغلانیش وه قورولوشداغی ایشچیلەر تیلنده‌گی
یه‌گی عنصرلار، قولخوز قیشلاغینداغی یه‌گی تیل بایلیغی، مهندسلك،
قشلاق خوجالیغی بیلەرمەنلکلەری، طب وه باشقا ساحه‌لارداغی «ملی»

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

علم قادرولارینگ (موسقوادان! ط.) کیتردیگی یه‌گی تیل بایلقلاری بوتونیسی خلق فولکلوری ایله برلکده فائدالانیلماسی لازم کیلگه‌ن عنصرلاردر. (بوندا کوب تکرارلانماقدا بولغان «یه‌گی بایلق» روسچا وه یا روسلاشتریلغان آتاما هه‌م سوزله‌ر دیمه‌کدر. ط.).

«شکلچه ملی، مفهومچه سوسیالیستیك» اوزبیك کولتورینگ مه‌نه بو ایگ مهم وظیفه‌سی بر جدی علمی وه اجتماعی سیاسی ایش درجه‌سینه کوته‌ریلمه‌لیدر.

مه‌نه بو رسمی ساویت ناشرافکاری ستوندان عیناً نقل ایتدیگمز تفصیلاتغا دقت ایتگ. اونگ روس پروله‌تار ادبیاتی تیلی اوچون یوروله‌جه‌ك کوره‌ش بیله‌ن، اوزبیك پروله‌تاری ادبیاتی تیل کولتوری کوره‌شی اوچون چیزیب کورسه‌تمه‌کده اولدیغی یولنی دقتله چاقیشتریب کوریگ. روس ادبیاتی تیل کولتوری کوره‌شنده قلاسیك روس ادبیاتی یولندا یوروله‌جه‌ك. تورکستاندا قلاسیك ادبیاتدان بحث ایتو ده یارامایدر. روس ادبیاتی تیل کولتورنده «پرووینسچیلك» گه قارشی کوره‌شیله‌جه‌کدر. تورکستاندا عمومیتله ساویت روسیا قولی آستنداغی تورکلك ایچین قبیله‌چیلك کوره‌شنگ نیگیزیدر. روس پرووینس شیوه‌له‌رنده‌ن هیچ ده آرتیق فرق ابراز ایتمه‌گه‌ن هه‌ر قبیله شیوه‌سنده‌ن بر «ملی» تیل یاسالاجاق. روس تیلی کوره‌شنده یاش یازوچیلارداغی تیل کولتورسزلگینه (أولچو طبیعی روس قلاسیك ادبیاتی تیلیدر.) قارشی کوره‌شیله‌جه‌ك. تورك ادبیاتی اوچون ایسه مه‌نه شو تیل کولتورسزلیگی اوچون کوره‌شیلمه‌کچیدر. روس پروله‌تار ادبیاتی تیلی قلاسیك روس ادبیاتی طرفندان ایشله‌نیب قالدیریلغان. تورك قبیله‌له‌ری، او جمله‌ده‌ن أوزبیکله‌ر اوچون ایشله‌نه‌جه‌ك یه‌گی تیلنگ قاندای ماته‌ریالدان وه قای نیگیزده ایشله‌نیلمه‌کچی بولغانلیغینی‌دا ساویت محرری أوزی بالتفصیل سویله‌ب بیردی.

تورکستان تورك خلقینی أوز تأریخنده‌ن، أوزکولتور بایلیغندان، او جمله‌ده‌ن چاغاتای ادبیاتی وه اونگ باش ممثلی علی شیر نوائی‌ده‌ن اوزاقلاشترماق، بو صورتله اونی ملی معنویاتی، ملی مفکوره‌سی خزینه‌

سندەن أيريب، توغرو ملی يولدان آداشترماقچی بولغان ساويت روسيا،
بوكولتور دوشمانی حركتنه قارشی چيققان بوتون عنصرنی آمانسزچاسينا
محو ايتب كيلدی. بو وحشی سياست چەنگەلندە سانسز قيمتلەر محو
اولدی. اكثريتی نوائی آثارندەن عبارت «نمونەلەر»گنه ايمەس، اونی
توزوچی اديب فطرت، حتی بو اثرنی نشر ايتودە ياردەم ايتكەنلگی
اوچون ملتچيلك بيلەن عيبلەنب قوممونيست آتاجان هاشم دە بوكون
ميداندان يوقاليب كيتدی. يالغز بو ايمەس، ملی تأريخ وە ملی مفكورە
قايناغينا باغليلق كورسەتكەن، اونگ كورسەتوونچە يورمەكچی بولغان
مفكورەچيلەر، علم آداملاری يوزلەر، ميگلەرلە محو ايتيلدی. لاكن او
توركستان خلقينگ روحنداغی أوز ملی كولتورينە باغليلق، ملی مفكورە-
سينگ كورسەتديگی توغرو يولدان آيريلماسلق توێغوسينی وە بو يولدا
كورەشيب أولمەكلە مفكورەسينی ياشاتو ايمانينی سارسيتا آلمادی. آيريم
فداكار مفكورەچيلەر أولديلەر. فقط ملی كولتور، ملی مفكورە ياشادی.
فداكار اولاد يتيشترودە قيسير بولماغان توركستان توركلگی برشهيدی
اورنينا اونينی چيقاريب قويدی. نهايت علی شير نوائینگ تمثيل ايتديگی
بو ملی كولتورنگ قوتی، عظمتی قارشيسندا وحشت تمثالی قيزيل
روس ايمپەرياليزمی دە تيز چوكدی. چونكە او بو قادار قانلی تەررور-
لادا توركستان خلقينی ملی مفكورەسندەن، علی‌شير نوائی يولندان
آيير‌ا آلمایاجاغينی كوردی. لاكن او بو سفر أوز شيطنتينی باشقا شكلدە
قوللانماقدادر. او بو دفعە توركستان تورك كولتورينی، علی‌شير نوائی
كبی پارلاق ممثللەريلە برلكدە، هيئت عموميەسيلە أوز چيركين سياستنە
آلت ايتمەكچی بولادر.

***

آرالقدا قيزيل روسيانگ أوزندە دە كوب گنە أوزگەريشلەر بولوب
أوتدی، قوممونيزم، اينتەرناسيوناليزم وە انقلابچيلق كبی بورونغو
كوروشلەرنگ اورنينی بويوك روس ملتچيلگی، روسيا پاتريوتليغی
توتدی. ايسكی ساويت تأريخ كوروشلەری بتريليب اورنينا روس ملی
تأريخچيليگی اوتوردی. مدهش ايواندان آلمش بوتون روس چارلاری

ئەۋلاد گۆرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

حتی ساویت روسیا قولی آستندانی اسیر خلقلارنگ دا مقدساتی یریئه چیقاریلدی. چارلار سرایندا ضابط، روس ملتچی شاعری پوشکین ساویتلەر قولی آستنداغی بوتون خلقلارنگ بویوك شاعری صفتنده اعلان ایتیلدی.

مەنە بو وضعیت غیر روس ملتلەردە دە أوز ملی بارلقلارینی قیدیرو، أوز ملی کولتورلەری، أوز صنعتکارلارینی اوزلەونی یاشیرماسلق حسینی توغدوردی. آرادا شپیرلاولار باردی. اوقراینالی أوزینگ ملی شاعری شەوچەنقوسیلە، گورجو أوزینگ ایسکی شاعری روستاوەللیسیلە اورتاغا چیقدی.. قسماً بو غیر روس خلقلار حسیاتی تأثیری، قسماًدە گورجو ستالین‌نگ خاطری‌اوچون بولساکیرەك روستاوەللی بایرامی‌دا أوتکەزیلدی.

ساویتلەر أدارەسی آستندا معظم بر کولتور وە بارلاق بر تأریخ یاراتقان بویوك بر خلق دا بار ایدی. یالغز حقیقی شکلدە بارلیغی بیلەن دە ساویت روسیا ایمپەریالیزمنە بویوك درد بولا یاتقان بو عنصر تورکلك ایدی. ساویت روسیا اونگ تهلکە بولووینی بیترو، هیچ بولما‌غاندا آزالتیب‌کیچیکترو أوچون باش اورماغان اویون قالدیرمادیغی‌کبی أوز موجودیتینی ساقلاماق، اونی فرصت کیلدیکچە کورسەتیب سیز‌دیریب کیچمەك یولندا او أوزی دە بوتون کوچیلە اورونوب، أیگ شدتلی وە دواملی کورەشنی یوروتوب کیلەدر. مەنە بو عنصر ساویت روسیا طرفندان تورلو «صنعی، ملی» جمهوریتلەرگە پارچالانیب أدارە ایتیلیب کیلەیاتقان تورکلك ایدی.

بو خلق یوقاریدا بحث ایتدیگمز یەگی آقیمدا سیراسی کیلیر‌کیلمەس ملی تأریخندەگی سانسز شخصیتلەر ایچندەن یەنە شو أوز موجودیتینی، ملی مفکورەسینی حقیقی شکلندە تمثیل ایتە بیلگەن، ملی مفکورەسی‌کورەش یولینی أیگ آچیق ایتب چیزیب بیرگەن بر کشیسینی یعنی علی شیر نوائی‌نی آتادی. علی شیر نوائی‌نگ آتالیشی أوزی روس ایمپەریالیزمینگ پارچالاما سیاستنە قارشی تورکستان تورکلگینگ ایچندەن کیلگەن بر پروتەستوسی دیمەکدر. بو چیقیش عینی زماندا

تورکلك ملی مفکورەسی اطرافنداغی کورەشدە تورکستان تورکلگینگ اشغال ایتدیکی موقع وە آلدیغی وضعیتینی آچیق کورسەتەدر.

بو آندا علی‌شیر نوائی‌نگ آتالیشی وە ایسلەنیشی نە اونگ تورك عرقینا منسوب هەر قاندای بر ادیب بولغانلیغی وە نە دە تورك ادبیاتینگ موفقیتلی بر صنعتکاری بولغانی أوچوندر. نوائی‌نگ اصل قیمتی أوزینگ

«تورك نظمیدە چوتارتب مین علم * * ایلەدم بول مملکتنی یك قلم»

دیگەن برگنە شعریلە افادە ایتدیگی، بوتون حیاتی فعالیتندە وە آثارندە ایزینی آچیق کورسەتدیکی کورەشچەن ملی مفکورەچی بولغانندادر.

نوائی‌نگ تا ١٥نچی عصردا آرقاسندان قوشدیغی وە یوقاریداغی شعرندە، «محاکمة اللغتین»ندە پەك صریح أفادە ایتدیکی بر یازی تورکچەسی یاراتو ایدەسینگ قیمتینی بز ایمدی ٢٠نچی عصرداغنا آنیق آکلاب تقدیر ایتب کیلەمز. بویوك تورك رەفورماتوری آتا تورکنگ تورك حرثی أوچون یاراتیب قالدیردیغی قیمتلی مؤسسەلەرندەن تیل قوروملاری قونغرەلەرندە بورونغو معارف وکیلی مرحوم رشید غالب بیکنگ تیل قونغرەسینە قاراتب اورتاغا آتدیغی «استانبولدا یازیلان سمر قندە آکلاشیلمالی» کبی شعارلارلە توغرو یولغا توشە باشلادیغمزنی سیزدیرمەکدە ایسەك دە نوائی‌نگ دیدیگی کبی «علم تارتب»چیقیب معاصر احتیاجمزغا یارارلق بر یازی تیلی یاراتب بیروچی داهی صنعتکارنی کوتمەکدەمز.

* * *

ایمدی بر پارچا، یوقاریدا آتالغان چالقانودان سوکراغی ساویت مطبوعاتینگ چاغاتای ادبیاتی وە اونگ باش ممثلی علی‌شیر نوائی حقنداغی نشریاتیلە تانیشایلق.

نوائی بایرامینی حاضرلاو قومیسیوننی بیلگیلەگەن أوزبیکستان حکومتی قرارینی نشر ایتکەن «قیزیل‌أوزبیکستان»(١٥.٩.٣٨)نگ باش مقالەسندە ازجملە شونلارنی اوقیمز:

«أوزبیك خلقی برزمانلار دنیانگ آلدینغی خلقلاری قاتاریداغی بای مدنیتگە ایگە خلق ایدی. اونگ مدنیتی بویوك مدنی قوشنولار وە

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولليازمىلار ئامبىرى

مدنیتلەر بیلەن چیرماشیب کیتکەن ایدی. او زمانغی أوزبیکستان خلقی قدیمگی یونان وە ختای، هندستان وە ایران مدنیتی بیلەن برگە یاشادی. او دنیا مدنیتینی برپا قیلیشدا برابر اشتراك ایتدی. بونگ أیگ یاقفال، چاراقلاب تورغان مثالی بویوك أوزبیك شاعری، عالمی، صنعتکاری میرعلی شیرنوائی دز.»

«نوائی کشیلك جمعیتینگ قدرذانی وە أوزبیك خلقینگ فخریدر. اونگ بدیعی وە علمی اثرلەری حاضرغی زمان مدنیتمزنگ خزینەسیگە ایگ قیمتلی دردانەلەر بولوب کیرەجەك.» دیلدیگی کبی، عینی غازیتا-نگ ایکنچی بر یازیسندا «نوائی أوزبیك ادبیاتیغا(؟!) اساس سالوچی کشی صفتندە آیریچا بویوکدر» دیلەدر. دیگر بر نسخەسندا نوائی‌نگ چار دیوانی وە اونگ تیلی حقندا یازیب کیلب «نوائی اثرلەرینگ تیلی آغیر، غلیظ، اونگ شعرلەریگە توشونوب بولمایدی» دیگەن کشیلەر فکرینگ نا توغرو، نوائی‌گە بر تهمت ایکەنینی چار دیوان‌نگ تیلی أوزی اثبات قیلادی. توغرو نوائی اثریدە توشونوش آغر بولغان سوزلەر خیلی اوچرایدی. بوندای بولوش آرادا أوتکەن بیش یوز ییللق مسافە آرقاسیدا کیلیب چیققاندر» دیلەدر.

مەنە سزگە ساویت مطبوعاتینگ بوقالامونلیغی، بر حملەدە أوز-گەریب آلیشی مثالی. فقط بونگلە ساویت حکومتینگ اساس وضعیتینی أوزگەرتدیگی توشونچەسینە بیریلمەمەلی. او عینی یازینگ دوامندایاق أوز اویونینی آیتب بیرمەکدەدر. قیزیغی شونداکە ایمدیگەچە یوقاریغی قسمندا عیناً کیتردیگمز رسمی ساویت قاراشینگ علیهداری اولاراق جزالاندیریلیب کیلگەن ملتچیلەر بو آندان آلیب، او فکرنگ طرفداری، یایوچیسی ایمش کبی وضعیتگە قویولوب جزالاندیریلاجاقلاردر. نیتەکم بونی عینی مقالەدەیاق ایشلەی باشلاغانلار. گویا نوائی‌نگ نشرینە، خلقنی اونگلە تانیشتریب یاقلاشترماغا ملتچیلەر مانع بولغانلار. وحالانکە ایمدیگەچە اولار شو فکرنگ طرفدارلیغی بیلەن عیبلەنب جزالاندیریلب کیلمەکدە ایدیلەر. قانی یوقاریداغی قسمدا نوائیچیلك بیلەن عیبلەنگەن-

لگینی کوردیگمز فطرت بوکون قایادادر؟ بایبولاتوف وه اوگا اوخشاش کشیلەر ایسه حالا ساویت حکومتینک صادق خدمتچیلەریدر. یالغز او ایمەس، نوائی‌نی وه عمومیتله ملی کولتورنی آگلاغان کشیلەر بوتونیسی اورتادان کوتەریلگەندەن، محو ایتیلگەندەن سوڭ، «نوائی‌قومیسیونی» باشینا دا اوتورتولغان یولداشبای آخونبابا اوغلی تورکستان خلقینی نوائی بیلەن تانیشترا جاقدر(؟!) او وه اونک قومیسیونداغی أوزی کبی جاهل مطلق وه یاده تورکستان تورك کولتورینه یات وه دوشمان یولداشلاری تورکستان خلقینی حقیقی اوز نوائیسی ایله ایمەس، ساویتلەرنک آلت قیلماق ایستەدیگی شکل بیلەن تانیشتریشغا داها توغروسی تورکستان تورك خلقینی نوائی وه اونک حقیقی مفکورەسندەن اوزاقلاشتریشغا اوروناجاقلاردر. بو اوغورسز ایشلەرینه ده یوقاریدا آتالغان مقالەدەیاق باشلامشلاردر. نوائی منظومەلەرندە «قارانغیلق»، «جبر و ظلم»، «ساتقینلق» وه «نادانلق» دوشمانلیغی ایله برگه «وطنپرورلك»، «وطنغا، دوستلارغا صداقت»، «صمیمی وه پاك محبت» ایزلەری تاپقان ساویت محرری اوندا «اینتەرناسیونالیزم» وه «خلقلار برادرلگی» دیب گویا تا ١٥نچی عصردا نوائی ده «ستالین ملی سیاستی» یولینی تمثیل ایتکەنمش کبی قیلیب کورسەتشکه اوروناددر. نوائی‌گه اسناد ایتیلگەن بوتون اوصاف اوچون چیندان دا اونک بوتون آثارندا آنیق ایزلەر تاپیلادر. فقط اونک قالایچا ساویت روسیا مفهومندە اینتەرناسیونالیست بولوب قالغانلیغینی آگلای آلمادیق. ساویت قهرمانلاری أوزلەری ده اونک آثارندەن. بو ادعالارینا تایانیق بولورلق بر مصرع دا تاپا آلماغانلار وه تاپا آلمایاجاقلاردر.

اویاتسز ساویت کستاخلاری نوائی‌نک تمیز وطنپرورلگینی ده کیرلەب اونی أوزلەرینک قلبکی ساویت روس وطنپرورلگی مفهومندە فائدالاناقچی، بو صورتله خلقنی اغفال ایتمەکچی بولادرلار.

«آدام ایرسەڭ دیمه‌گیل آدامی * * آنک‌کم یوق خلق غمیدین غمی»

دیگەن نوائی‌نک چین خلقچیلغندا شبهه ایتب بولادیمی؟ نوائی چین

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

معناسندا خلقچی ـ ملتچی بولماسایدی، بالالقدان آلیب دوستی وه خدمتنده بولوندیغی وه صداقتله خدمت ایتدیکی پادشاهینه قارشی بو قادار شدتلی لسانله باشلانغان مجادله‌سینی آچماس وه اونگ أوچون ییللار اوزونی سورگونده یوروه‌س ایدی. ساویت نایراکبازلاری نوائی‌نگ بو حرکتینی ده ره‌ژیم مسئله‌سی ایتب آکلاتیشغا وه بو صورتله خلقنی آلداتیب اغفال ایتیشکه اورونادرلار. نوائی بو مجادله‌سینی دوقترینه‌ر بر نظریه أوچون ایمه‌س، صرف خلق منافعینی قوروماق أوچون آچدی. چین خلقچی ـ ملتچی بولغانلیغی بوتون آثارنده‌ن وه حیاتی فعالیتنده‌ن آچیق کورونوب تورغان نوائی بوندان باشقا تورلو بر عامله کوره‌شکه آتلانماس، آتلانا دا آلماس ایدی. اونگ مفکوره‌سنده خلق اساسدر. هه‌ر نه‌رسه خلق اوچوندور. شونگچون خلق أوچون فائدالی بولوب، اونگ منافعینا خدمت ایتکه‌ن هه‌ر نه‌رسه مقبولدور. اونگ کوزنده دولت، تشکیلات، أداره حتی پادشاهغا بارغونچا هه‌ر نه‌ر خلق منفعتی أوچوندور وه اونگ خدمتنده‌در. او «حیرت‌الابرار»نده پادشاهینه قاراتت یازدیغی بر اوروندا:

بیل مونی کیم سین داغی بر بنده‌سگ
کوپراغیدین عاجز و افکنده سگ
بولدی رعیت گه‌له و سین پاسبان
اول شجرهٔ ثمرو سین باغبان
بورینی داغی گه‌له‌دین دور قیل
سو بیریبان باغیگی معمور قیل.

دیمه کله پادشاهنگ ملی جمعیت ایچنده‌گی موقع وه وظیفه‌سینی چیزیب کورسه‌تمه کده‌در. او خلق منافعینا قارشی کیته باشلاغانلیغی آگلاـ شیلدیغی وه خلققا جبر و ظلم ایتکه‌نلگی کوروله باشلادیغی چاغدا سیودیگی آرقاداشی وه صداقتله خدمت ایتدیکی پادشاهنه قارشی: «حق سینی عدل ایتکه‌لی سلطان ایتب ** ظلم ایله خلقنی‌سین ویران ایتب» دینه شدتلی هجومگه کیچوده‌ن ده تارتینمادی.

نوائی‌نگ بو تازه تورك روحندان توغما خلقچی‌ر ـ ملتچیلگی ایزی بوتون آثارنده آچیق وه آیدین کوروونوب تورادر. او بویوك انسانی قابلیتینی ده بوتون حیاتینی حصر ایتدیگی شو اساس مفکوره‌سی یولندا قوللانمشدر. نوائی‌نگ دولتچیلکی، عالم وه فیلوسوفلیغی کبی صنعتکارلیغی دا بو ملی مفکوره‌ی خدمتنده بر قورال غنا ایدی. نوائی‌نگ فعالیت وه ایجادنداغی خصوصیت (اورژینالیته)ده مه‌نه شوندا ایدی. فکری اجتماعی آثارنده‌ن بری‌سانالغان «حیرة الابرار» ندان نقل‌ایتدیگمز یوقاریداغی‌پارچا پادشاه‌نگ دولت ـــ ملی جمعیت تورموشنداغی وظیفه‌سینی چیزمه کده بولغانی کبی اونگ بویوك منظومه‌لرنده یاراتیلغان تیپله‌ر وه دیوانینداغی تنقیدی پارچالار دا عینی اجتماعی ایزنی کورسه‌تب تورادر. نوائی اثرله‌رنده‌ن شکلچیلك، «صنعت صنعت أوچوندور» ایز وه قاراقته‌رینی قیدیروچی قیزیل پروفه‌سور آتاجان هاشم پاکلیشدیغی کبی اونگ آثارنده اوزنده‌ن اولگی وه یا سوگراغی فارس یازیچیلاری یازیلاریله اوخشاشلق وه یا باشقاچا باغلیلق قیدیروچیلار دا یاکلیشادرلار. بو حکمله‌رنگ بوتون نیسی نوائی‌نگ مفکوره‌سی وه اثرله‌رینگ قاراقته‌ری بیله‌ن ییته‌رلك درجه‌ده تانیشماسدان حکم بیریب یورو جسارتنه قاپیلغانلقداندر. نوائی آثارنده اساس اعتباریله ملی مفکوره، اجتماعی وه سیاسی توشونچه حاکمدر. بویوك منظومه‌له‌رنده‌ن «فرهاد وه شیرین»نی آلساق، اوندا هه‌ر نه‌رسه‌ده‌ن اول اجتماعی اخلاقچیلق، خلقچیلق، مفکوره کوره‌شی ایزله‌رینی کوره‌مز. اونگ یاراتدیغی تیپله‌رگه کوز سالساق، فرهاد کبی تاج وه تختده‌ن زیاده هنر وه بیلیمگه قیمت بیریب أوگا قیزیققان، خلق ایچینه کیرو أوچون آشیققان وطنپرور خلقچی شهزاده، صمیمی، تازه سیوگیسیله برابر حریتسز یاشاماقدان شرفلی أولومنی آرتیق کوروچی گوزه‌ل قیز ـ شیرین، دوستلیغینا صداقت أوچون هه‌ر بر فداکارلیغا حاضر شاه‌پور، عدالتپرور بهرام بر طرفدا ظالم خسرو وه ساتقین یاسمین ایکنچی طرفدا تورادر.

نوائی‌نگ بوتون هیمتی اوقوچیسندا برنچی غروپغا قارشی ممکن

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قادار آرتیق سیمپاتی، ایکنچی غروپغا قارشی ساوقلق اویغاتماق استقامتنده باراد‌ر. دیمه‌ك متفکر صنعتکار نوائی اوقوچیسینی خلقچی-ملتچیلك، وطنپرورلك، حریت، عدالت، صمیمیت-صداقت کبی یوکسه‌ك انسانی اوصافغا ایگه، جبر-ظلم وه ساتقینلق کبی آلچاق وصفلاردان اوزاق اصیل انسان اولاراق تربیه‌له‌مه‌کچی ایدی.. یوقسا او بر عشق ماجراسینی شاعرانه تصویر ایتب شاعرلك، صنعتکارلق ساتماقچی بولماغان ایدی. بونی اوزی ده اشاره ایتب کیتمه‌کده‌در.

یازماقدا بو عشق جاودانه *** مقصودم ایمه‌س ایدی فسانه
مضمونیغا بولدی روح میلی *** افسانه ایدی اونگ طفیلی
لکن شو رقمغا کیلدی مضمون *** افسانه اوگا لباس موزون.

دیه‌در.

عینی اجتماعی فکر ایزله‌رینی اونگ دیوانینداغی مؤلفنه کوب‌گنه آغیرلقلارغا مال بولغان تنقیدی، تربیه‌وی، اخلاقی پارچالارندا دا کوره‌مز.

نوائی آثارنده‌ن بر قانچالارینگ موضوع جهتنده‌ن آوزنده‌ن اولگی فارس یازیچیلاری آثاریله یاقینلیغی وه حتی بعضیلارینگ سرلوحه برلگی برقانچا بوکونگه‌چه دوام ایتب کیله‌یاتقان یاگلیش فکرله‌رگه سبب اولمشدر. نوائی أوزی «محاکمة اللغتین»نده «تورك اولوسی» اوصافینی کورسه‌تب، «تورك تیلی» بایلغندان بحث ایتب، تورك حرثی وه تورك صنعتی أوچون یوروتدیگی کوره‌شینی آگلاتیب کیله‌رکه‌ن بو جهتنی ده آچیق وه آیدین ایضاح ایتب کیچه‌در. او «... داغی رسایلغا قلم سوروبمین وه مکاتبغا رقم اوروبمین، که فارسی سحرسازلار وه پهلوی افسانه پردازلار هه‌م آندا اوراق آراسته وه اجزا پیراسته قیلیبدرلار کیم دانا حکم عدالت یوزیدین کوز سالسا وه بورونغو فارسی وه سوگغو تورکی لطایف وه دقائقیدین بهره آلسا حکم سوره‌ر زمانی دا وه هه‌ر قایسینگ مرتبه‌سینی تعیین قیلور اوانیدا امیدم اولدر وه خیالمغا آنداق

كيلوركيم سوزوم مرتبەسى آوجدين قويى اينمەگەى وە بو ترتيبم كوكبە-
سى اعلى درجەدين أوزگە يېرنى يېكانماكاى » ديدر.

مەنە موضوع ياقينليغى ، سرلوحە برلگى حقنداغى نوائىنك أوز
ايضاحى بودر. ذاتاً بو جهتنى بز اولگى قسمدا دا بر پارچا ايضاح
ايتمش وە نوائىنك «لسان الطير»ى ايلە عطارنك «منطق‌الطير»آتلى
اثرى آراسندا بر مقايسە يوروتكەن پروفەسور بارتەلس‌نك حكمينىدە
نقل ايتكەن ايديك.

نوائىنك خلقچى ملتچيلگى ، بوتون اقتدارينى ، هنرينى بو مفكورە
يولندا كورەشو اوچون صرف ايتديكى علمى وە فلسفى آثارندە داها
كيسكين ، داها بارز كورونوب توراددر. تورك تيلچيلگى وە تورك
حرتچيلگندە تعقيب ايتديكى كورەش پروغرامينى «محاكمة‌اللغتين»ندە
آچيق وە آيدين تحليل ايتب كورسەتمەكدە بولغان نوائى هدفينى دە:

«تورك نظميدە چوتارتب مين علم — ايلەدم بول مملكتنى يك قلم»

ديب ياققال قيلب قويماقدادر.

نوائى سوك درجەدە ديندار ، بر مسلمان ايدى. لاكن اونك دينى
توشونچەسى دە ملى ايدى. توركلەرگە اسلامى اعتقادات اساسلارينى
أورگەتمەكچى بولغان سراج‌المسلمين وە قرق حديث ترجمەسيلە او دينى
توركچەلەشترو يولينى سالماقدا ايدى. او متصوف ايدى؛ فقط تصوفندا دا
ملى قالدى. بو قادار تيرەك وقوفى وە بو قادار كيك حرمتنە رغماً او
تورك روحينا اويماغان رندى فارس متصوفلارى يولينە كرمەدى. تورك
روحينك محصولى اجتماعى اخلاقى فلسفە چەرچيوەسى ايچندە ، معقول
وە منطقى محاكمە ، راسيونەل توشونچە ايزندە قالدى.

حقيقتاًدە اسلامى دور تورك ملى ادبياتندا اولوس تعبيرى ، او-
لوسچيلق مفهومينى بر معين هدفلى كورەشچيلك شكلندە ايلك اورتاغا
قويوچى كشى على شير نوائى بولغانى كبى دورينە كورە او يولداغى
علمى وە ادبى كورەشنى موفقيتلە تاجلانديروچى بختيار قهرمان دا على
شير نوائى ايدى. تورك حرتچيلگى وە ملى مفكورە كورەشچيلگى

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولليازمىلار ئامبىرى

باقیمندان علی شیر نوائی‌نگ بویوکلگی وه اولچوسز قیمتی ده مه‌نه شوندا ایدی.

علی شیر نوائی أوزی «تورك اولوسی»، «تورك تأریخی»، «تورك حرثی»، «تورك تیلی»، «تورك صنعتی»نده‌ن بحث ایته‌ر؛ بوتون کوچ وه قدرتینی او یولدا صرف ایتب، ایمدیگه‌چه شخص اولاراق کیمسه‌گه میسر بولماغان موفقیتله‌ر ئه‌لده ایتمش؛ تورك ملی مفکوره‌سینگ ایگ ایسکی، فقط بوکون بیله رهنمالق ایته بیله‌جه‌ك ماهیتینی یوقالتماماش فکرله‌رینی حاوی آثارینی قالدیرمش ایکه‌ن، ساویت حکومتی بوکون اونی‌دا أوز سیاستنه اویدوروب، کیچلتب بر قبیله شاعری شکلنده اورتاغا قویماقچی بولادر. او بو صورتله بر طرفدان تورکستان تورك خلقینا به‌نیمسه‌ته آلمادیغی پارچالاو سیاستینی یاقلاشترماق تجربه‌سی ایشله‌سه، ایکنچی یاقدان تورکستان تورك خلقینی توغرو ملی مفکوره‌سی یولندان آداشترماقنی تجربه ایته‌در.. فقط ایسته‌ر ساویتله‌ر، ایسته‌رده باشقالار بر نه‌رسه‌نی قطعی بیلیب قویمالیدرله‌ر، که تورکستان تورکینگ قانی وه سویی کبی مفکوره‌سی ده آینیماسدر. چونکه اونگ قانندا وه سویندا بولغانی کبی روحی وه مفکوره‌سینه ده هه‌ر هانگی جنسده‌ن یاتلق اویوتقوسی کیرمه‌مشدر.

«قیزیل أوزبیکستان» —أوزبیك خلقینگ اشد دوشمانلاری‌ملتچیله‌ر (أوزی ملتچی، اوزی أوز خلقینگ اشد دوشمانی — سوك درجه‌ده غیر طبیعی بر تعبیر ایمه‌سمی؟ ط.) هه‌م نوائی‌نی أوز افلاس نیتله‌ریگه قورال قیلماقچی بولدیلار. نوائی‌نگ بویوك آدامپرورلك ایده‌ی‌له‌ری بر یاقدا قالیب، اولار ساختا یول بیله‌ن نوائی‌نی ملتچی—پان تورکیست قیلماقچی بولدیلار.» دیدر.

ملتچی نوائی‌نی ملتچی دیب کورسه‌تو ساخته کارلکمیدر؟ یوقسا اوگا عمرنده ذهننده‌ن بیله کیچیرمه‌دیگی، اینته‌رناسیونالیستلك وصفی تاقماقمی ساختاکارلکدر؟ أوزی «تورك اولوسی»ندان بحث ایتوچی نوائی‌نی تورکچی، حقیقی تورك ملتچیسی دیب کورسه‌تومو، یوقسا اونی اویقوسندا

ثوشینه ده کیرمه‌گه‌ن، ساویت روس ایمپه‌ریالیزه‌ی ایجادی «قبیله ملتی» شاعری دیب کورسه‌تومو ساختا کارلکدر؟ نوائی‌نی اوزی دیگه‌ن کبی تورك نظمیده علم تارتب چیقب، تورك خلقینا یازی تیلی بیرگه‌ن بر داهی صنعتکار دیب آتاشمی، یوقسا، عینی شعرنی کیتریب اونگ آستندا نوائی‌نی «أوزبیك تیلی»نی یاراتوچی دیب آتاشمی ساختا کارلکدر؟ــــ طبیعی بوتون ساختا کارلارنگ بوتون موجودیتی ساختا کارلك اوستنه قورولغان ساویت صفندا تیزیلگه‌ن ایکه‌نینی تورکستان تورك ملتچیله‌رینه ساختا کارلك اسناد ایتوچی ساختا کارلار اوزله‌ری ده جوده یاخشی بیلادرله‌ر. اونلار بونگ أوستنه بر ملتنگ معنویاتینا بیله ساختا کارلك قاتب اویناماسالار، ایشله‌رینگ یورومه‌س درجه‌گه کیلب چیققانینی دا یاخشی بیله‌درله‌ر.

اونلار نوائی کبی چین ملی مفکوره کوره‌شچیسینی به‌نیمسه‌ش هر کسده‌ن اول اونگ یولندا یوروچیله‌رنگ حقی ایکه‌نینی ده بیله‌درله‌ر. فقط بو بیلدیکله‌ری حقیقتنی آچیق سویله‌ب اعتراف ایتوگه یارارلق اصالتله‌ری یوق.

ساویت ساختا کارلك قهرمانلارینا قالیرسا، «قوی تیریسینه اورالیب آلیب» ساویتچیله‌ر ایچنده ایش کوروب یوروچی «خلق دوشمانلاری» ــــملتچیله‌ر أوزبیك خلقینگ قدیم زمانلاردان بیری کوره‌شیب کیلگه‌ن، «آزادلق»، «برلك» (قاندای برلك؟!)، «دوستلق» (قاندای دوستلق؟) ایده‌یله‌ری یولنداغی ایگ یاخشی ایمیتلیشلارینی أوز اثرله‌ریده عکس ایتدیرگه‌ن نوائی‌نگ ایجادیغا هه‌م چه‌ك سالغانلار. بو قیمت بها ایجاد-لارنگ یاخشی تامانلارینی خلقدان بیکیتگه‌نله‌ر. نوائی ایجادندا اوشال زمانلارنگ مجبوری عنعنه‌له‌ری نتیجه‌سی بولغان بعضی عاجز تامانلارینی (قاندای عاجز تامانلار؟!) بورتدیریب، مبالغه قیلب کورسه‌تکه‌نله‌ر. حتی نوائی‌گه پان تورکیزم «شالتاغینی» (؟!) چه‌پله‌ب کورگه‌نله‌ر. شو مقصد ده ملتچیله‌ر ۱۹۲۶نچی ییلی «غیرعلمی» روشده نوائی یوبیله‌سینی‌ده اوتکوزگه‌نله‌ر.»

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ملتچیله‌رنگ قابارتب کورسه‌تیشکه اوروندوقلاری نقطه‌لارنگ بریسینی، نوائی‌نگ «تورکچیلگی»نی ساویت محرری اوزی آتاب بیردی. قالغانلاری‌دا اونگ ملی، دینی، اجتماعی—اخلاقی روحداغی فلسفی آثاریدر. اونلار ایسه نوائی ایجادینگ قاراقته‌رینی بیلگیله‌ب بیروچی عنصرلار بولسادا، ساویت حکومتینگ ایشینه یارامایدر.

«قیزیل أوزبیکستان»غا کوره، ۱۹٤۱نچی ییلی یاسالاجاق یوبیله‌ی ده نوائی ایجادنداغی هه‌مه قیمتلی تامانلاری(طبیعی یوقاریدا آتالغان ضعیف طرفلاری قالدیریلیب!!) کیگ آچیلب بیریله‌جه‌ك.

ساویت حکومتینگ قرارینی اوقور-اوقوماس هوولاب کیتکه‌ن هیجانچیلارغا قالیرسا، ۱۹٤۱نچی ییلی بایرامینا نوائی‌نگ ۳۰دان‌آرتیق موضوعداغی بوتون آثاری اولدیغی کبی نشر ایتیله‌جه‌ك؛ تورلو ییرله‌رده نوائی هیکلی تیکیله‌جه‌ك؛ نوائی حقندا علمی وه بدیعی اثرله‌ر یاراتیلا-جاق؛ نوائی نامینا علمی وه اجتماعی مؤسسه‌له‌ر توزوله‌جه‌ك... والخ...

بو هاولقوچیلار تیله‌گی وه تصورنده‌ن نه قادارینگ ایشله‌نیب-ایشله‌نمه‌یه‌جه‌گی حقندا ایمدیده‌ن بحث ایتب اوتورمایچا، بو حسابنی کوب اوزاق بولماغان بیلگیلی تأریخگه قالدیریب تورابارایلق. بونگله برابر بو آشیققان خیالپرستله‌ر تیله‌گنده‌ن کوب گنه‌سی ساویت حکومتی سیاستیله قارا قارشی توشوب بارایاتقانینی بوکون بیله سویله‌ی آلاجاقمز. ساویت حکومتی قومیسیونی حاضرلیغندا نوائی دیوانداغی شعرله‌رینگ برقسمی «نوائی‌نگ لیریك شعرله‌ری» اسمیله، «فرهاد وه شیرین» منظومه‌سینگ بعضی قسملاری باستریلماقچی بولغانلیغینی اوقودیغمز کبی «بعضی‌شعری اثرله‌ری تیلی ینگلله‌تیلب نشر ایتیله‌جه‌ك. بونگ اوچون اولارداغی ایسکیرگه‌ن وه حاضر تماماً توشونولمه‌یتورغان بولوب قالغان سوزله‌ر (عروض وزنی ساقلانغان حالدا) حاضر توشونه‌رلی عباره‌له‌ر بیله‌ن آلماشتریلیب نشر ایتیله‌جه‌ك. خمسه‌ده‌گی بعضی اثرله‌رینی نثر بیله‌ن حاضرغی أوزبیك ادبی تیلیگه کوچوروب نشر ایتیش هه‌م مولجه‌لله‌نه‌دی» دیگه‌ن سوزله‌رنی اوچراتدیق. مه‌نه بو صورتله تقدیم ایتو ساختاکارلکمی

يوقسا نوائى‌نى بولغانى كبى تقديم ايتومو ديب تانيلادر؟ بو سويله‌نگه‌ن شكلده تقديم ايتيلگه‌ن آثارنى كيم نوائى اثرله‌رى ديب قبول ايته‌آلادر؟! مه‌نه ملتچيله‌رنگ «غير علمى» حركتله‌رينه قارشى ساويتله‌رنگ تو-شونگه‌ن «علمى حركتى» بودر.

«قيزيل أوزبيكستان»—اوكتابر سوسياليستيك ره‌وولوتسياسى گنه نوائى ديك بويوك كشيله‌رنگ اثرله‌رينى بوتون خلق ملكيگه آيلانتردى. بويوك روس خلقى وه روس ايشچيله‌رى صنفى ياردەمى بيله‌ن، له‌نين-ستالين پارتياسى رهبرلگى آستيدا أوزبيك خلقى چينه‌كه‌م آزادلقا، مدنى، قووناق حياتغا ايريشدى. أوزبيك خلقى بيله‌ن برگه اونگ نوائى كبى بويوك كشيله‌رى ده قايتادان تيريلدى» ديدر.

اصل ساختاكارلك مه‌نه بو نقطه‌دا ايگ يوكسه‌ك ذروه‌سينه ايريشه-در. گويا روس بولشه‌ويزمى بولماسايدى، توركستان خلقى نوائى وه اونگ‌كبى بويوك كشيله‌رينى اونوتوب يوبارار ايدى. هه‌م ده ملتچيله‌ر طرفدان اونوتديريلار ايدى. نوائى ده شو بولشه‌ويك روسلار سايه‌سنده گنه قايتادان تيريلدى.

بونداى بر ادعانى اويالماى اورتاغا قويو اوچون وجدان،انصاف وه اوياتدان نصيبه‌سى بولماغان روس بولشه‌ويكى گنه بولو كيره‌ك. يوقسا كيچه‌گى كونگه‌چه يوزله‌ر، ميگله‌رچه كشينى نوائى بيله‌ن علاقه-دار بولغانلىغى أوچون قيناب أولدوروب كيلگه‌ن جلادلار، بوكون برده‌ن بره نوائى‌نى تيريلتب بيروچى بولوب قالالماسلاردى.

أوزبيك خلقى دا شو وحشى روس بولشه‌ويكله‌رى سايه‌سنده گنه آزادلق، مدنى، قوناق حياتغا ايريشكه‌ن. اگرده «آزادلق» بيله‌ن «اسارت» مفهومله‌رى آلماشينب قالغان بولسايدى، بو ادعا توغرو بولا آلير ايدى. فقط توركستان خلقى ذهننده نوائى‌نگ تلقين ايتديكى شيرين كبى ايده‌آليست تيپله‌رنگ يولندا تورموشينى بيريشكه حاضر

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بولونديغى آزادلق، حريت مفهوملەرى أوزگەرمەگەن وە أوزگەرمەيدر.

تورموشنگ نە قادار آچي بر كنايەسيدر، كە نوائى پادشاهنە قاراتب:

حقّ سينى عدل ايتكەلى سلطان ايتب — ظلم ايلە خلقنى سين ويران ايتب

*

اى كە قوى ايلەدى دولت قولوڭ — ظلم سارى توشدى و لكن يولوڭ

*

نيچە بو بيخودلوغ ايلە ييل و آى — واى اگر كيلمەسەڭ أوزيگە واى!!

*

ظلمنى ترك ئەيلە و داد ئەيلەگيل — مرگ كونيدين داغى ياد ئەيلەگيل.

*

ظلمنگ ايرور كوندوز و فسقنگ كيچە—ظلم ايلە فسقنگ نيچەبولغاى نيچە!!

ديە خطاب ايتە بيلديگى دور دە حريتسزلك، ظلم وە جبردەن شكايت ايتب، تنقيدى عصيان بايراغينى كوتەريب چيققان ايدى. بوكون ايسە توركستان ياش يازوچيلارى يوزلەرچە كشيلەرنى نوائىنگ شو عصرلارچا اول يازيب قالديرديغى آثارى مفكورەسيلە قيزيققانلق بيلەن عيبلەب أولدورمەكدە بولغان يات ايمپەرياليزم تەررورى آستندا «آزادلق»، «قوناق تورموش»دان بحث ايتمەك مجبوريتندەدرلەر. فقط شدتلى مجبوريت آستندا سويلەنگەن بو سوزلەر نە درجەدە صميميدر؟! لاكن نوائىنگ ملى آزادلق مفكورەسى يولچيسى بولغان توركستان تورك خلقى ايسە حقيقى ملى آزادلق، چين ملى قوناق تورموش قيديرادر وە او يولدا كورەشەدر.

بونلار بوتونيسى دە بزنگ يوقاريدا، ساويتلەر نوائىنى سؤاستعمال ايتمەكچى بولادى ديديگمزنى تصديق ايتمەيديمى؟ بونگ بوتونيسى اوستنە نوائىنى «اينتەرناسيوناليست أوزبيك شاعرى» قيلب اورتاغا چيقاريشغا اورونو، يالغز بر ايدەآليست متفكرنى أوز چيركين اويونلارى

اوچون سؤ استفاده‌گنه بولوب قالماسدان تأریخی علمی حقیقتنی سؤ استعمال ایتو دیمه‌کدر. دنیادا بوندان دا چیرکین بر اورونوش بولا آلادرمی ؟

نوائی حقندا ساویتله‌ر قولی آستنداغی تورك خلقی محیطندا دا کوبده‌ن قطعی شکلینی آلیب قالمش قناعت باردر. اونی اون ایکی ییل بوندان اول تورکستاندا قول محمد اوغلی اسملی بر یاش تورکمه‌ن ادیبی أیگ آچیق برشکلده سویله‌ب بیرگه‌ن ایدی. او تورکستان، تورك تأریخینگ نوائی کبی بویوك بر شخصیتینی تورکمه‌ن، أوزبیك وه باشقا قیلب کیچیلتب بولماسلیغینی، اونگ کبی کشیله‌رنگ تورکلك متفکری بولوب قالا باریشلاری لزومینی آلغا سورگه‌ن ایدی. بو قناعت ۱۹۲۶ نچی ییلی نوائی بایرامی اوتکه‌زیلگه‌نده ده داها آیدین برشکلده اورتاغا چیقمیشدی. اوزمان نوائی بایرامینگ أیگ پارلاق صفحه‌سی قارداش آذر- بایجاندا أوتکه‌زیلمشدی. بوکونکی ساویت قهرمانلارینگ «غیرعلمیلك» بیله‌ن عیبله‌ب به‌گه‌نمه‌دیکله‌ری نوائی آثارینگ برنیچه‌سی آذربایجان نشریات اداره‌سی طرفدان چیقاریلمشدی. آذربایجان ادیبله‌ری جمعیتی أوز نشریاتینگ کیگه‌یتلگه‌ن بر نسخه‌سینی نوائی‌گه حصر ایتب چیقار- غان ایدی.

بو سفرگی بایرامدا دا تورك أولکه‌له‌ری، ساویت روسیا زوریله پارچالانب توتولاتورغان بویوك تورکستاندا نوائی ساویت ساختاکار- لارینگ کورسه‌تدیکله‌ری کبی «أوزبیك، قبیله شاعری» دیب ایمه‌س، أوز آثاری وثیقه‌لارندا آچیق وه آیدین افاده ایتب قالدیردیغی کبی تورك ملی مفکوره‌چیسی اولاراق قارشیلاناجاق؛ بو صورتله نوائی‌نگ روحی دا حقیله تعزیز ایتلمش، قیزیل روس ایمپه‌ریالیزمینگ پارچالاما سیاستنه شو فرصتده ده شدتلی بر ته‌پیك ایندیریلمش اولاجاقدر.

بز، تورکستان ملتچیله‌رینچه نوائی‌نگ روحی وه بویوکلکی ایله

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ایک متناسب بر آبده یالغز بویوك تورکستان دولتی وه اونگ نوائی مفهومنده یاراتاجاغی ملی تورك حرثیدر. چین نوائی بایرامی‌دا او زمان اوتکه‌زیله‌جه کدر.

بوکون اوچون تورکستان تورك ملی مفکوره‌سی یولنداغی شهید‌له‌رنگ باشی هه‌ر بری بر نوائی آبده‌سیدر.

ئابدۇلجېلىل تۇران كۇتۇپخانىسى
مكتبة عبدالجليل توران
Abdulcelil Turan Kütüphanesi
www.uyghurweb.net